

Pohřbívání z perspektivy nedochovaného

Slavomil Vencel

„Our science is a drop, our ignorance is a sea.“
William Jones (1746–1794)

1. ÚVOD

Pro archeologii představují pohřby jeden z hlavních pramenů, poskytujících již od úsvitu vědeckého poznávání zejména soubory úplných předmětů (tehdy krajně žádoucích pro definování archeologických kultur), rejstříky způsobů dobové rituální praxe, zrcadlící prvky chování a představ, dále zdroje dat pro interpretaci struktur společenské organizace, stratifikace, demografických trendů, bioanalýzy atd. Funerální praxe náleží mezi prastaré kulturní znaky, vydělující člověka ze živočišné říše, takže patří k základním, třebaže časoprostorově značně polymorfním složkám lidského chování. Doklady pohřbívání, prokázané od středního paleolitu, jsou v podstatě materializovanými stopami existence víry v posmrtný život, k níž dospěli již neandertálci.¹

Ve formativním období archeologie směřovala antikvářská praxe pozornost nejprve na monumentální a bohaté funerální pozůstatky, tedy na pohřby vládců v okázalých, kamenných nebo jinak nápadných rozměrných konstrukcích a hrobkách, na mohutné mohyly s přitažlivým obsahem; teprve postupně byly během stavebních aktivit a těžby rozeznávány a zčásti zachraňovány hojnější, ale méně nápadné funerální formy. Pokrok poznání ostatně stále závisí na vyhledávání dosud přehlížených jevů, v terénní archeologické praxi na dokonalejší preparaci a dokumentaci nálezových situací, na jejich všestranné analýze, vedoucí k úsilí o úplnější interpretaci pramenů; naproti tomu vědecky neplodnými se stávají činnosti, redukující pozornost na již známé jevy i artefakty v rámci komerčně, a proto jen rutinně prováděných velkoplošných akcí.

Přes záhy zjišťované, ale nerefléktované disproporce mezi frekvencí sídlištních a funerálních pramenů archeologických kultur (které bylo třeba chápat jako *negativní příznaky*, resp. doklady neúplnosti získaných souborů pramenů), i navzdory prozíravému, nicméně bezvýslednému upozorňování etnologů např. na bohatý rejstřík funerálního chování mimoevropských předprůmyslových společností, dokládající, že ukládání lidských pozůstatků do země nelze považovat za univerzální funerální praxi (u nás zejména Holý 1956; Kandert 1982), setrval přístup archeologů až příliš dlouho především na tradiční deskriptivní situaci, jam, uložení těl, výbavy apod. (cf. např. heslo Grab: Filip 1966, 429–431).

Pohřby povrchové se archeologicky dochovaly v případech, že odstranění jejich konstrukce vyžadovalo příliš námahy (pyramidy, megalitické hrobky, mohutné mohyly) a výjimečně i hroby záhy překryté akumulacími postdepozičními procesy, případně vzestupem vodní hladiny. Pohřby do země se uchovaly tehdy, pokud se nacházely mimo dosah přírodních odnosných procesů a plošných antropogenních zásahů, takže nutně neúplně z hlediska kvality i kvantity. Pohřební ritus se vyznačuje dvojitým přístupem k zacházení s těly zesnulých (Cauwe 2001, 161), a to statickým (tj. primárním uložením těla do hrobu bez dalších zásahů, čili „odpočívaj v pokoji“) nebo dynamickým (rušícím integritu těl ohněm, manipulacemi a opakovanými zásahy, jimiž se těla ve společných hrobech nebo mimo ně mění v puzzle). Etnologicky a historicky doložené způsoby pohřbívání na povrchu země (např. opuštěním těla ve stepi u Mongolů, rozsekáním těl pro dravé ptáky v Tibetu, vystavováním těl na stromech nebo lešeních na různých kontinentech) leží mimo dosah archeologického výzkumu. K výjimečnému dochování lidských pozůstatků dochází jen za extrémních podmínek účinkem sucha, mrazu nebo v podmínkách bez přístupu vzduchu.

Výskyt lidských pozůstatků neznamená výhradně doklad funerální praxe, neboť podle kontextu může souviset s náhlými přírodními ději i s kulturně podmíněným chováním, nehodami, neštěstími, epidemiemi, hladomory, často s projevy různých forem násilí, a to jak osobního, tak společenského ve smyslu uplatňování zvykových norem (např. krevní msta), trestního práva (v archaických společnostech

¹ Práce vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Archeologického ústavu AV ČR Praha RVO: 67985912.

vynášeného i prováděného kolektivně, tedy ukamenováním nebo upálením), kultovními obřady (krvavými oběťmi, projevy úcty k předkům), ale také ozbrojenými kolektivními konflikty; část lidských kostí ztrácí příznaky původu (naleznou-li se např. v odpadních jamách nebo v kulturní vrstvě zřejmě v terciárních kontextech, případně izolovaně), jiné mívají ambivalentní významy (závěsky ze zubů – cf. *Brinch Petersen 2016*, 53 – i kostí mohly být trofejemi, ochrannými amulety, memorabiliemi spíše než pouhými ozdůbkami; lebeční číše – např. *Boulestin – Coupey 2015* – mohly sloužit buď k uctívání předků nebo k oslavě vítězství a k potupě poražených nepřátel, ale rovněž i dokládát antropofagii – např. *Boulestin 1999; Boulestin – Coupey 2015*; cf. *Vencl 2016a* s lit.). Pozůstatky lidí se zraněními (a zvláště ve společných hrobech), způsobenými z počátku ještě nesespecializovanými nástroji-zbraněmi naopak dokládají od pozdního paleolitu, hojněji od mezolitu existenci ozbrojených skupinových konfliktů, resp. neosobního násilí (*Vencl 1979; 1984a; b; c; 1986; 1991; 1999*; cf. kap. 5.2.).

Archeologické funerální prameny zachycují jen nepatrné zlomky (spíše než vzorky) někdejších populací, deformované řadou filtrů kulturní i tafonomické povahy, takže jejich svědectví vyžaduje kritický přístup (*Brůžek 2008*, 334).

Možnosti interpretace archeologických pramenů významně rozšiřuje studium mikrodát, získávaných z nich postupně zdokonalovanými analytickými nástroji a metodami přírodních věd (např. archeogenetiky: cf. *Černý – Hofmanová – Květina 2017* s lit., chemické analýzy stabilních izotopů aj.). Vedle toho nicméně trvá potřeba rozvíjení kulturně historických interpretací, tkvící mimo jiné v úsilí o doplnění a vysvětlení neúplně dochovaných hmotných stop po chování zaniklých společností prostřednictvím vztahení hmotných pozůstatků k úplněji, neboť etnohistoricky dochovaným, a to především časoprostorově blízkým entitám. Ke zdaru tohoto úsilí je nezbytné začlenit do interpretace archeologických pramenů i existenci nedochovávaného, projevující se v podobě *negativních příznaků*, poukazujících na existenci rozporných skutečností dosud pro absenci nápadných stop přehlížených. Příkladem negativního příznaku může být kupř. konstatování disproporcí mezi frekvencí výskytu sídlíštních a funerálních pozůstatků. Jednu z příležitostí k demonstraci výše zmíněného přístupu představuje zběžný a neúplný přehled funerální praxe v průběhu staršího úseku doby kamenné v Evropě (pouze s okrajovými přesahy do Asie a Afriky).

2. POHŘBÍVÁNÍ V PALEOLITU

Počátky doložitelného funerálního chování leží ve středním paleolitu (z období starého paleolitu se v Evropě a Asii zachovaly jen vzácné nálezy dislokovaných lidských kostí, u nichž lze v případech jejich kumulace a častějšího výskytu lebečních kostí usuzovat nejvýš na nesespecifikovatelnou, snad i ritualizovanou manipulaci). Zatím nejstarší primární kostrový pohřeb pochází z jeskyně Tabún v pohoří Karmel v severním Izraeli a náleží ženě (buď časně sapientní nebo neandertálské) z intervalu před 100–120 tisíci lety, tedy z poslední doby meziledové s možnými přesahy do předposledního a posledního glaciálu. Většina dochovaných pohřbů neandertálců však pochází až z průběhu starší části posledního glaciálu, z období před více než ca 40 000 lety, tedy z dob před dominancí lidí moderního typu. Z přibližně 500 fragmentárně dochovaných kosterních pozůstatků neandertálců z Evropy, Blízkého východu, střední Asie a Sibíře jde – také pro značnou intenzitu ničivých postdepozičních procesů – o sotva 40 pohřbů dospělých i dětí včetně novorozenců, ukládaných do vyhloubených mělkých jam (občas překrytých mohlými, dochovanými ovšem výjimečně, a to v jeskyních), jednoznačně prokazujících pohřební obřady alespoň u některých lokálních skupin v Euroasii. Výskyt několika málo pohřbů na jedné lokalitě navozuje otázku existence pohřebišť; ojedinělé nálezy neúplných koster připouštějí druhotné zásahy do hrobů (cf. *Pettitt 2011; Neruda 2016*, 266 sq.; *Oliva 2016*, 27, 38; *Mussini – Maureille 2013*, 41, vše s lit.). Případy zčásti forenzně prokázaného kanibalismu v podobě zlomků lidských kostí, nalézáných pohromadě se stejně řeznickými zpracovanými a rozbitými kostmi zvířat, vzácněji i tepelně upravenými a zřídka s otisky lidského chrupu (např. *Vencl 2016a* s lit.), připouštějí souvislost jak s chováním v krajní nouzi (tzv. nutritivní antropofagie), tak snad i s formou pohřebních obřadů, souvisejících s představami o přenosu žádoucích vlastností konzumem částí těl zemřelých nebo jako projevem úcty k nim (endokanibalismus). Vysoká frekvence zhojených zranění neandertálců (četností srovnatelná se zraněními motocyklových závodníků nebo jezdců rodeových soutěží) naznačuje, že zejména lov velkých zvířat kopími a oštěpy vystavoval lovce zhusta rizikovým situacím: funerální projevy péče o „neužitečné“ a slabé (nejmladší a nejstarší, zraněné, nemocné i invalidní) členy lokálních komunit ukazují na vysoký stupeň sociálního citění neandertálců, resp. na jejich solidaritu, soudržnost, vyplývající ze zkušenosti, že naději na přežití poskytuje spolupráce příslušníků skupiny, nikoli krátkodobě efektivní sobectví jednotlivců, což zrcadlí další aspekt lidství neandertálců.

Pro archeologii paleolitu představují pohřby nástup nové kategorie pramenů, informační zdroj významných kvalit, zčásti otevírající přístup k myšlení lidí, k představám o posmrtném životě, o milodarech jako formě obětí (jakkoli jejich definici komplikují do výplní hrobových jam vtroušené složky sídlištního odpadu), o existenci i intenzitě sociálních vztahů atd.

Současný stav poznání počátků archeologických jevů, ale především archeologii unikajících nemateriálních složek života zaniklých společností svádí k neopodstatněnému podceňování úrovně někdejší kultury, redukované v paleolitu většinou jen na technokomplexy. Chudá mozaika archeologizací degradovaných trosk pramenů (včetně funerálních) pak vytváří falešný dojem *sekundární primitivity*. Intaktní situace pod širým nebem zanikaly postdepozicičními procesy, sedimenty vstupních partií jeskyní byly dlouhodobě znehodnocovány zásahy zvířat i lidí, takže nezměněné situace se mohly uchovat naprosto výjimečně, např. v hloubi jeskyní, ovšem tam pouze omezenými a specifickými pozůstatky: např. v jeskyni Bruniquel v jz. Francii (Jaubert et al. 2016), jejíž v pleistocénu zasutý vchod uvolnili jeskyňáři až v r. 1990, kdy v největším prostoru jeskyně, vzdáleném 336 m od vchodu, objevili místo, kde byly vykáceny stalagmity a jejich masivní zlomky (nalámané většinou na délku 30 cm; jen asi 5 % stalagmitů bylo ponecháno vcelku) použity k vymezení dvou okrouhlých ploch (vel. 6,7 × 4,5 m a 2,2 × 2,1 m), ohrazených položením jedné až čtyř vrstev zlomků krápníků (o celkové délce 112,4 m a váze ca 2,2 tuny vápence), na nichž hořelo 12 ohňů; mimo to se našlo trvalejší ohniště a 4 hromady zlomků krápníků (patrně nepoužitý konstrukční materiál); vše bylo překryto *in situ* sintrem a datováno ca 175 000 let (Riss 2, MIS 6), tedy do doby na archeologické prameny extrémně chudé, kdy však v Evropě žili pouze časní neandertálci, u nichž nález v jeskyni Bruniquel prokazuje jednak přípravou místa i stavebního materiálu a stavbou z polotovarů schopnost organizace prostorové (a tím nepřímo i společenské), užíváním ohně a také proniknutím do hloubi jeskyně překvapivou mírou modernity. J. Jaubert et al. (2016, 114) konstatovali, že předmoderní lidé z Bruniquel si tehdy hluboko pod zemí přisvojili krasový prostor pomocí osvětlení, aby v něm přemísťováním stovek takřka kalibrovaných zlomků krápníků vybudovali umělé prstencovité konstrukce neznámého, jistě neprofánního, ale symbolického nebo rituálního účelu. Nález dokazuje, že myšlení, resp. kultura původců těchto instalací byla komplexnější, než se dosud předpokládalo.

Při absenci srovnatelných pramenů se pokusy o interpretaci objevu z Bruniquel blíží hazardu, není-li o neandertálcích známo o mnoho víc než to, že žili v Evropě a Asii asi mezi 350 000 až 40 000 lety, jejich sídliště dokládají ekonomickou každodennost zdatných lovců a posedlých až notorických výrobců štípaných (a vzácně nalézáných kostěných) nástrojů; ojedinele dochované ozdoby, pigmenty, rytiny připouštějí existenci estetického citění, ovládnutí ohně dokumentuje jejich schopnost účinně reagovat na vlivy přírodního prostředí, kdežto o víře v posmrtný život a o jejich skupinové solidaritě svědčí jejich pohřby. Dosud nevysvětlené prvky neandertálského chování (pronikání do vysokohor, hromadění kostí velkých zvířat) mají v našem způsobu myšlení vesměs ekonomický kontext. Stopy ekonomické existence neandertálců však uvnitř Bruniquel úplně scházejí; déle hořící ohniště s vrstvou spálené organické hmoty (poblíž menšího kruhu) bylo udržováno především z potřeby osvětlení, kterému patrně po kratší dobu sloužilo i 12 ohňů (doložených zčervenáním nebo zčernáním zlomků položených krápníků i jejich exaktně prokázaným zahřátím), umístěných na krápníkových konstrukcích zřejmě proto, aby poskytovaly maximum světla. Ze složitosti i objemu prací lze usuzovat na přítomnost koordinované skupiny lidí (idea konstrukcí, příprava prostoru, polotovarů, stavba, osvětlování s nezbytným přísunem topiva: snad pro ně využívali i medvědí trus), která proniknutím do jeskyně s bohatou krasovou výzdobou, oživenou blikajícím světlem a animovanou pohyby stínů, vstupovala s úžasem nad dokonalostí odlišné reality a jistě nikoli beze strachu do neznámého materiálního, homogenního a dokonalého, ale beze stop po lidech a jejich nástrojích vzniklého světa, úplně jiného a sotva sdělitelného, neboť nesrovnatelného, ale zcela mrtvého, tedy vytvořeného a obývaného duchy. Třebaže pohodlný přístup do hloubi jeskyně připouštěl opakované návštěvy, rozsáhlé prostory jeskyně nesou do vzdálenosti ca 250 m od vchodu pouze stopy po zimování medvědů. Obvod většího prstence zůstal spíše jen naznačen místy jednou vrstvou fragmentů krápníků, což ovšem nevylučuje možnost opakovaných návštěv, po nichž ale nezůstaly zjevné stopy: pokud tam neandertálci vstoupili s nějakými nástroji, pak si je sebou zase odnesli (nezachovaly se ani stopy po prostředcích pro osvětlení při pohybech v jeskyni), ovšem spolu s nesmazatelným *reálným zážitkem onoho světa, světa duchů*.² Z hlediska ekonomické existence se proniknutí

² Přesvědčení o reálné existenci dobrých i zlých duchů, naději na jejich pomoc i obavy z nich jsou doložené takřka dodnes v předindustriálních kulturách (Halík 2002, 130 sq.; Kandert 2010) a obecně známé z etnohistorických pramenů, ale mělo by být povědomé i nám, jimž se navzdory více než tisíciletému působení křesťanství uchovalo v báchorkách a pohádkách: co jiného byli původně vodníci, polednice, hejkalové, jezinky, leší, ohnivci, skřítkové, permonici, divozenky, varianty Krakonošů apod., než personifikované stopy po polyteistických bůžcích, po reakcích na znepokojivá tajemství života? Pamatuji, že opravdový strach ze strašidel čísel ještě z vyprávění starých žen během drání peří v zimních měsících na vsi ještě ve 40. letech 20. století.

neandertálců do podzemí Bruniquel jeví irelevantním, ovšem nevíme, zda a jak široce byl ohromující objev druhého reálného, ale jinakého světa mezi skupinami neandertálců sdílen, zda se takové zkušenosti nepodílely na existenci víry v posmrtný život, jak to ovlivnilo jejich kosmologické představy nebo šamanské mýty (pramenící nadto i z možných zážitků při požívání drog, event. z vrozených duševních anomálií jednotlivců), ale nejspíš utvrzované i nezávislými analogickými zkušenostmi z jeskyní v jiných regionech. (Na druhé straně se lze ptát, zda neandertálské úsilí o pronikání do podsvětí nemělo cosi společného s motivy současného pronikání lidstva do vesmíru.) Jestliže se v jeskyních západní Evropy vyskytující barevné skvrny a vzácně i rytiny starší 42000 let považují za zárodky výtvarné tvorby (např. *Oliva 2016*, 41), při pravděpodobné schopnosti elementární řeči u neandertálců lze spekulovat i o počátcích zpěvu, o existenci tance a sdílení mýtů i kosmologických představ vyprávěními, jejichž obsah by nám teprve přiblížil i smysl aktivit v jeskyni Bruniquel. A až pak by se nám vzácně dochované neandertálské pohřby – jenže bez podstatných pohřebních ceremonií – nejevily pouze jako úplné nebo neúplné kostry v natažené nebo skrčené poloze v mělkých jámách.

Rovněž z období mladého a pozdního paleolitu se funerální prameny Eurasie dochovaly – zčásti v důsledku působení postdepozíčních procesů – jen vzácně a nesouvisle v čase i prostoru (*Riel-Salvatore – Gravel-Miguel 2013*, Tab. 17:1, 307–324, evidují pouze 109 hrobů se 151 jedincem z intervalu 45000 až 10000 let).

Z počátků mladého paleolitu se uvádí pouze primární kostrový hrob muže ve skrčené poloze z Ukrajiny (Kostěnki 14, ca 35–38 tisíc let BP: *Oliva 2016*, 18 sq.). O několik tisíciletí mladší je pozoruhodné množství dislokovaných lidských pozůstatků mužů, žen i dětí, náležejících k nejstarším pozůstatkům člověka dnešního typu v Evropě, objevené v Mladečských jeskyních v Moravské bráně (ca 31–26 tisíc let BP: *Teschler-Nicola ed. 2006*): přítomnost lidí v třípatrovém jeskynním komplexu s komíny dokládá kromě množství zvířecích kostí a početných kamenných i kostěných artefaktů aurignacienu také ohniště; část jeskynních výplní byla zkoumána již v posledních desetiletích 19. a začátkem 20. stol., ale většina sedimentů zanikla jejich mechanickým vyklizením. Výskyt lidských kostí včetně několika úplných lebek, z nichž tři byly objeveny v bočním výklenku (ovšem spolu s dalšími nálezy), připouští existenci nespécifikovaných rituálů. Rozptyl radiokarbonových dat, dislokace kosterních pozůstatků, doklady pobytu lidí, existence komínů aj. svědčí pro kumulaci a smíšení pozůstatků po řadě událostí a procesů, možná dokumentujících spíše rituální obřady než funerální praxi, pokud za ni nebudeme považovat ukrývání lidských pozůstatků pod zemský povrch (cf. *Oliva 2016*, 57–59).

Evropsky významný soubor primárních a milodary vybavených kostrových pohřbů pochází z gravettienu na Moravě (Dolní Věstonice, Pavlov, Brno; vedle toho se v Pavlově našlo 38 zlomků kostí a zubů, z Dolních Věstonic I a II jich pochází 64: *Svoboda ed. 2016*, 388), odkud kromě toho pochází bohužel již koncem 19. stol. v Předmostí objevená mělká jáma s kumulací shluků kostí asi 18 jedinců (*Oliva 2016*, 74, 262–263, obr. 38, s lit.), zkoumaná a dokumentovaná na úrovni své doby; nález byl dříve pokládán za pohřebiště nebo masový hrob, nyní se usuzuje na seskupení terciárních³ pohřbů (*Oliva 2001; 2016*). Kostrový dětský hrob ze sídliště Dolní Věstonice I (*Svoboda a kol. 2002*, 211) byl patrně dotčen ohněm neintencionálně, M. Oliva (2016, 167) jej eviduje jako žárový, třebaže nesporné soudobé pohřby žehem scházejí. Gravettienské pohřby pocházejí i ze sídlišť na Donu; již epigravettienou náležejí pohřby z ligurských jeskyní v severní Itálii.

Hojnější antropologické nálezy poskytuje evropský magdalénien, v němž primární kostrové pohřby tvoří pouze kolem 3–5 % nálezů lidských pozůstatků (*Masset 2000; Orschiedt 2013*). Zatím výjimečné nálezy představují jednak sekundární pohřeb žehem tří jedinců z Brillenhöhle (*Orschiedt 1997*), jednak časně magdalénienský terciární pohřeb dospělého jedince (disartikulované a neúplně červeně zbarvené kosti včetně zlomku mandibuly, klíční kosti, obratlů, žeber a nohou i s kostmi chodidla) překrytý kameny v souvrství uvnitř jeskyně El Mirón ve Španělsku (*Strauss – González Morales – Carretero 2011*). Naproti tomu z více než 300 sídlišť od Pyrenejského poloostrova až do Polska (*Cauwe 2001*, 159; *Bello et al. 2016*, 12 s lit.) pocházejí i početné soubory rozptýlených disartikulovaných lidských kostí (mezi nimiž dominují zlomky lebek), nesoucích nezřídka řezné rýhy po exkarnaci (odstraňování měkkých tkání), což odpovídá praxi terciárního pohřbívání. (Odlišná skladba i stav zachování zvířecích a lidských kostí z magdalénienských sídlišť, vystavených podobným tafonomickým procesům, svědčí pro antropofagii; např. jeskyně Maszycka: *Kozłowski – Sachse-Kozłowska 1995; Orschiedt 2013; Gough's Cave: Vencl 2016a*, 559 s lit.) Kromě toho několik desítek nálezů lidských zubů nebo zlomků kostí ze sídlišť magdalénienu nese stopy úprav k nošení buď jako ozdob, ale spíše amuletů, memorabilií nebo relikví (*Cauwe 2005*),

³ Termín „terciární“ užívám ve smyslu sumárního označení pro všechny vícefázové funerální manipulace s pozůstatky těl a jejich částmi. Kostrové pohřby celých těl se označují jako primární, kremace jako sekundární pohřby.

což nasvědčuje úsilí o integraci mrtvých do světa živých. Vzhledem ke vzácnému výskytu primárních kostrových hrobů a kremací ve srovnání s frekvencí rozptýlených kostí lze považovat vícefázové (terciární) pohřby za hlavní modus pohřebního ritu (*Orschiedt 1997, 196; Cauwe 2001, 159 sq.*). *Magdalénien tak představuje nejstarší kulturu s prokazatelně polyrituálním funerálním chováním.*

Z Čech známe ovšem jen jediný lidský pozůstatek bez kulturního kontextu (přirazený k magdalénienu podle radiokarbonového data), a to část ženské lebky, nalezenou na suťovém kuželu v Koněpruských jeskyních (*Svoboda et al. 2004*); ovšem i z více než 40 magdalénienských lokalit na Moravě se uvádí pouze nález zlomku mandibuly z jeskyně Kůlna (*Valoch 2001, 123*) a s pochybnostmi i fragmenty kostí z jeskyně Balcarova skála.

Ojedinělé výskyty kremace, sekundárního modu pohřbívání, doložené od sklonku mladého paleolitu, dokládají změny v oblasti rituálních představ: žárový ritus spojuje mikro- a makrokosmos, neboť oheň mění lidské tělo zpět na základní složky (*Oestigaard 2013*). Kremace sice brání procesu rozkladu, ale podobně jako terciární/vícefázové pohřbívání lidských pozůstatků odstupuje od úcty k integritě těl zemřelých. (Podle údajů z prostředí archaických společností představuje vícefázové pohřbívání odraz představ o vrstevnatosti vesmíru, o mnohočetných stádiích posmrtného života: proto živí pomáhali zesnulým přecházet postupně do dalších fází jejich posmrtné existence. Terciárního pohřbívání se dostávalo zpravidla významným osobám, i po smrti existovala hierarchie jako v životě: cf. *Lewis-Williams – Pearce 2005; resp. 2008, 102.*) Z hlediska archeologie přináší sekundární i terciární pohřbívání mimo jiné i možnost snadného přemísťování lidských pozůstatků od místa skonu, což do jisté míry problematizuje určení vztahu sekundárně a terciárně pohřbených k blízkým sídlištím. Oba rity však bohužel snižují nádeji na uchování (neboť připouštějí mělké ukládání pohřbů), resp. na objevení, a to pro zmenšení nápadnosti, objemu, resp. viditelnosti těchto segmentů funerálních pramenů, což snižuje jejich frekvenci v archeologické dokumentaci (náhodný nález kostry nepřehlédne ani laik, kdežto jámový pohřeb žehem, pokud není doprovázen nápadnými milodary, může uniknout i odborníkovi na plošném odkryvu, a to nejen proto, že se skrývá mezi žárovými hroby z mladších období: cf. *Küssner – Schunke 2016; Zápotocká 1998a, 162*; i na vzorně prozkoumaném mezolitickém pohřebišti Dudka se vyskytovaly nepočtené intenzivně přepálené kosti v jamách nebo ve zvláštních koncentracích, které mohly být stopami po skutečných hrobech, ale v době výzkumu již nebyly bezpečně rozeznatelné: cf. *Bugajska – Gumiński 2016, 542*).

Ze sklonku pleistocénu pocházejí prvé doklady pohřbívání žehem také z Austrálie (*Bowler et al. 1970*), což nejspíše svědčí pro konvergentní původ kremace.

2.1. Pohřbívání na sklonku paleolitu a v období formování neolitu v Levantě

Z evropského pozdního paleolitu se dochovalo minimum funerálních pozůstatků, a to pouze místy (např. z jižního Německa pocházejí lidské kosti z Dietfurtu a Henauhof West: *Jochim 2008, 217*). Proto má pro rámcovou představu o vývoji v Evropě značný význam poznávání situace v oblasti Předního východu (*Řídký 2015a*), v kontaktní oblasti Evropy s Asií: tamní natúfiien (ca 12500–9800 BC) a následující prekeramický neolit A (PPNA 9800–8800 BC) vykazují kromě nápadného nepoměru mezi sídlištními a funerálními prameny (*Perschke 2013; Croucher 2012*) strukturální shody s funerální praxí evropského mezolitu: např. jeskyně Kebara v Izraeli poskytla doklad natúfienského pohřbívání žehem (*Bar Yosef – Sillen 1993*), z jeskyně Hayonim v Izraeli pocházejí natúfienské primární kostrové pohřby (včetně několika bezhlavých skeletů, nikoli však nálezy lebek), ale i rozptýlené lidské kosti; v domech staršího natúfienu v 'Ain Mallaha v Izraeli se našly kostrové pohřby jednotlivé i společné v natažené nebo skrčené poloze, a to bez milodarů; od mladšího natúfienu se opakovaně vyskytují i terciární kumulace disartikulovaných lidských kostí, odpovídající vícefázovým pohřebním rituálům. Během PPNA (kdy se vedle stálých sídlišť objevila nejstarší veřejná architektura v Jerichu na území Izraele a v Göbekli Tepe v Turecku a kamenné antropomorfní plastiky) se vyskytují primární kostrové pohřby, pohřby neúplných kosterních pozůstatků a pohřby jednotlivých lebek, prvé skupinové pohřby lebek i bezhlavé kostry (Jericho); v pohřebních jeskyních v Izraeli se našly sekundární pohřby žehem i doklady hodování (*Munro – Grosman 2010*). Na východním tellu Çatalhöyük (*Řídký 2015b*) ve středním Turecku v superpozici mnohoprostorových domů PPNB, budovaných sice z nepálených cihel, ale místy se stěnami opakovaně zdobenými malbou s ornamentálními i figurálními motivy, s podlahami zpevněnými vápenatýjlovou směsí, se obyvatelé domů pohřbívali bez rozdílu věku a pohlaví pod podlahy, přičemž pohřby byly vícenásobně přemísťovány, vyjímány z nich části koster a zejména lebky, vyhledávané i ve starších stavbách a přikládáné k novým pohřbům (zvláštní úctě se tam těšily rovněž lebky turů).

V Levantě a Anatólii se našla celkem sta pohřbených jednotlivých lebek i jejich skupin, část z nich zbarvených nebo s plasticky vymodelovaným obličejem: bezhlavé skelety se tam vyskytují v intervalu od natúfienu do PPNB (8800–6750 BC), izolované lebky od natúfienu do PPNC, hnízda lebek od PPNA

do PPNB, modelované tváře na lebkách a barvené lebky pouze v PPNB (Perschke 2013, 99, Tab. 1, cf. Pavlů 2014, 9 sq.; Řídký 2015a). Plynulý kulturní vývoj natúfienu do prekeramického neolitu potvrzuje nezávisle genetická příbuznost jejich nositelů (Černý – Hofmanová – Květina 2017, 345 s lit.).

Proces neolitizace v Levantě, vysvětlovaný již během 20. století desítkami teorií a interpretacemi objevů (přehledně Květina a kol. 2015), akcentujících vlivy přírodních podmínek, populačního vzrůstu, faktory ekonomické, organizační ve smyslu specializace i společenské stratifikace, vzestup ozbrojeného násilí i faktory duchovní, se odvíjel od sklonku paleolitu. Tamní úspěšná adaptace na pravidelné, krátkodobé, pracovní nenáročné a přitom výnosné sklizně skladovatelných semen pro vytváření zásob vedla k trvalejšímu pobytu komunit, kompenzace omezených výnosů z lovu byla objevena v domestikaci zvířat. Důsledky se zhmotnily výstavbou stálých postupně větších sídlišť vzrůstající komplexity (od PPNA včetně tzv. veřejné architektury). Existence kamenných konstrukcí (Jericho, Göbekli Tepe: Řídký 2015a) dokazuje, že existence zásob tehdy zbavovala část členů komunit každodenního obstarávání životních potřeb, takže se mohli věnovat např. pozorování pohybu nebeských těles a jiným nadčasovým úvahám a koncepcím, jejichž zhmotnění se nám jeví jako nesrozumitelné kultovní stavby a projevy umění, což spolu s ostatními novotami v oblasti každodennosti sumárně svědčí o postupující dělbě práce. Tehdy se v prostoru dnešního Turecka, Izraele, Iráku a Iránu formovala vrstva intelektuálů (během starověku označovaná jako kněžská) se znalostmi z oblastí astronomie, architektury, kultu, umění, tradic, manažmentu aj., vytvářející předpoklady pro formování hierarchických společností, směřujících postupně k urbánním civilizacím starověku, zatímco vývoj v Evropě po několik tisíciletí retardoval setrváváním a adaptační aplikací paleolitické ekonomiky, neboť to podmínky vývoje místního přírodního prostředí umožňovaly (Vencl ed. 2013, 138; cf. Pavlů 2014, 7–14; Řídký 2015a), a to neomezeně do doby, než z Levanty přes jihovýchodní Evropu a podél středomořského pobřeží včetně ostrovů expandující populace keramického neolitu (Bramanti et al. 2009) rozšířily spolu se svými geny, zemědělstvím a chovatelstvím i vlastní kulturní normy po značné části jižní části Evropy. Genetický proud z Levanty západním směrem slábl a místní přírodní podmínky se natolik změnily, že v západní a severní Evropě docházelo jen k šíření některých prvků neolitu mezi lokálními lovecko-sběračskými populacemi.

3. POHŘBÍVÁNÍ V MEZOLITU⁴

Termín mezolit, užívaný pro společnosti časného holocénu, se liší od pojmů paleolit i neolit nejen tím, že neplatí globálně, ale jen v části Euroasie (třebaže v rozsahu od subarktického po středozemní pásmo, takže není homogenní z hlediska životního prostředí, ani technologicky), ale i časovým překryvem s obdobím neolitické expanse, a proto postrádá globálně platný samostatný chronologický interval. Mezolit vlastně označuje období adaptace tradičních způsobů obživy v postglaciálním období na územích vzdálených od ohnisek expandujícího zemědělství a chovatelství, resp. jejich další přetrvávání v oblastech pro zemědělství nevhodných. (Zmínky o mimoevropských oblastech nemají systematickou povahu, mají jen ilustrovat kontinentální rozsah jevů.)

Soubor mezolitických funerálních pramenů představuje v evropském pravěku nejstarší kvalitativně i kvantitativně dostatečný (nikoli však časoprostorově úplný) korpus dat svého druhu. I přes dnešní, stále ještě torzovitý stav poznání má jakožto jediný téměř reprezentativní zdroj informací o funerálním chování loveckých a sběračských společností v Evropě význam i pro rámcové pochopení téměř nerekonstruovatelně torzovitých paleolitických pramenů tohoto druhu. A mezolitická pohřební praxe se kromě toho podílela na utváření funerálního chování neolitu západní a severní Evropy (a zčásti Asie) všude tam, kde neolitizace probíhala beze změn genofondu. Stojí za zdůraznění, že mezolitické pohřbívání vykazuje nápadné množství shod s funerálním chováním pozdně paleolitického natúfienu a návazných fází prekeramického neolitu v Levantě.

Oproti paleolitu došlo v mezolitu k zásadnímu kvantitativnímu i kvalitativnímu obohacení pramenů, na jejichž podobu a stav působila řada nezávislých faktorů (zejména změny kulturních idejí i početnost populací), ale i nižší intenzita postdepozíčních procesů. Přelom v poznání představuje míra dochování archeologických situací včetně organických materiálů z období holocénu, jejichž bioarcheologické analýzy přinášejí cenné poznatky. Rovněž technologie složených nástrojů (kámen, kost, paroh, dřevo, lepidlo), umožňující využití i méně kvalitních lokálních zdrojů štěpných surovin (mimoděk dokládajících rozsah využívaného regionu), produkovala drobnotvarou industrii, která vyžaduje detailní preparaci nálezcových vrstev a situací: rovněž díky této okolnosti je mezolitické pohřbívání poznáváno tak dokonale.

Prameny euroasijského mezolitického polyrituálního pohřbívání se vyznačují vysokou variabilitou (danou ovšem i značným časoprostorovým rozsahem), různorodostí a bohatstvím variant pohřebních

⁴ Struktura textu nese stopy skutečnosti, že jde o nezdařený pokus o recenzi publikace Grünberg et al. eds. 2016.

praktik, manipulací s pozůstatky, širokým rejstříkem typů pohřbů, z počátku lokálně hojným využíváním jeskyní a převisů, pohřbíváním do vody atd. Absencí domácí tradice a úsilí o formalizaci se podstatně liší od funerálních obřadů neolitu jihovýchodního původu, jenž do Evropy dospěl balkánskou cestou a ve střední Evropě se rozšířil jako kultura lineární keramiky v prostoru od středního Podunají (ze severního Maďarska, západního Slovenska a Dolních Rakous) až do severní Francie, což dokládají časoprostorově i kulturními znaky související hmotné prameny a nezávisle i výsledky archeogenetiky. Třebaže bílá místa na mapě mezolitické Evropy zatím brání souvislému poznání a rozlehlost prostoru včetně specifických přírodních prostředí (např. pobřeží Portugalska, oblast Železných vrat na Dunaji, severoevropské nížiny až do Ruska) vytvářely podmínky pro formování lokálních variant, přesto funerální chování mezolitiků vykazuje společné rysy, které v oblastech bez významného přílivu migrantů z východu více méně převzaly kulturně částečně neolitizované populace západního Středomoří, atlantické a severní periferie Evropy (např. *Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*).

Příčiny nerovnoměrného výskytu mezolitických pramenů v Evropě jsou různorodé: objem biomasy na mořských pobřežích, na ostrovech a na březích velkých jezer a toků se projevil kumulací mezolitického osídlení, jemuž zvýhodňoval přístup k akvatickým i terestrickým zdrojům; navíc tam holocenní vzestup hladiny vytvořil optimální podmínky pro zachování i organických složek pramenů; kromě toho množství pozůstatků mezolitu severní Evropy vzrůstalo i dlouho poté, kdy se jižní Evropou rozšířil neolit. Méně mezolitických pramenů pochází z vnitrozemí (včetně např. i Dánska), kde lidé záviseli na terestrických zdrojích; proto tam bylo mezolitické osídlení rozptýlenější a navíc se v sušším prostředí uchovaly hlavně anorganické pozůstatky, čímž se násobí falešný dojem chudoby. Relativně nejprůzračnější terény pro uchování maxima informací se vyskytují na územích s převahou sedimentace nad erozí (úpatí návrší, terénní deprese), na plochách trvale zemědělsky nevyužitelných (kras, podmáčené plochy) a na územích sídelně nevýhodných, a proto nezatížených rušivým působením zemědělských a průmyslových osídlení.

Nápadnou nerovnoměrnost i odlišnost map mezolitických sídlištních a funerálních pramenů v Evropě způsobila především (1) vysoká četnost a odolnost výrobního odpadu i výrobků štípané industrie po sídlištních v dosahu orby a ostatních postdepozičních procesů antropogenního nebo přírodního původu, (2) funerální chování mezolitiků, ukládajících pohřby převážně mělce pod povrch země, ale rovněž rozšíření méně nápadných funerálních praktik, a to kremací (tj. sekundárního ritu) a terciárního ritu, tj. resp. vícefázového pohřbívání, spojeného s opakovanými manipulacemi s lidskými pozůstatky, uváděnými i zpětně do sídlištních kontextů, jehož průvodní produkt představuje do nedávna přehlížená kategorie rozptýlených lidských kostí (*Loose Human Bones – LHB*). Tato nálezová kategorie přináší interpretační problémy (podle *Larssona 2016b*, 905, existuje mezi pojmem hrob a pojmem LHB velká šedá zóna), neboť mimo jiné vnáší do evidence počtu pohřbů dvojí význam pojmu jedince: vedle původního významu jedince jako všech pozůstatků jednoho člověka se v případech sekundárních a hlavně terciárních i kolektivních hrobů označuje za jedince nejen částečný pohřeb (několik kostí), ale i jediná kost nebo její zlomek, pochází-li z osoby odlišné od ostatních v daném hrobě nebo na pohřebním místě (převis, jeskyně). Prostý součet jedinců na pohřebišti s kolektivními pohřby, pak nesouhlasí s počtem pohřbených osob, protože jednotlivé kosti jedné osoby – např. předka, náčelníka – bývaly ukládány do více hrobů, aby metonymicky zpřítomňovaly jedince významných vlastností; navíc se zčásti také rozptylovaly jako memorabilie, osobní amulety žijících lidí, takže se po ztrátě kontextu dochovaly jako LHB.

Ve srovnání s frekvencí mezolitických sídlištních lokalit, jejichž počet se v Evropě pohybuje řádově nejméně v desetitisících, představují prameny pohřbívání pouze jejich nepatrný vzorek (*Gramsch 2016*, 392, uvádí odhad na základě etnografických demografických dat, že známý počet mezolitických hrobů představuje jen 0,05 až 0,005 % počtu lidí v té době narozených). To je do jisté míry přirozené, neboť lidé zanechávají nesrovnatelně více stop během života než v okamžiku smrti; převahu nálezů sídlištních pramenů ovšem zvýrazňuje jejich vyšší nápadnost, způsobená kvantitou proti rozkladu a reutilizaci odolné části produkce a odpadu. Mezolitické pohřby se často vyskytují v blízkosti sídlišť, zčásti i na nich, což může vyjadřovat jak tehdejší přesvědčení o trvalosti svazků mezi žijícími a zesnulými členy komunit, tak i fakt, že mezolitická osídlení neměla dlouhodobé trvání, takže následné fáze osídlení mohly náhodně pohřbívat na starších sídlištních a naopak, aniž by archeologické prameny umožňovaly rozlišení jednotlivých událostí nejen v intervalech několika desetiletí, ale i staletí.

Mezolitické hroby pod širým nebem se nezřídka nacházejí na hřebenech nebo temenech vyvýšenin, často při březích ostrovů (resp. někdejších ostrovů) a v blízkosti vodních ploch. Nečetné případy vzájemně se porušujících hrobů činí pravděpodobným, že rovy bývaly na povrchu označovány, patrně i překrytím kameny na ochranu před všežravci (*Larsson 2016a*, 183), takže mohly být určitou dobu znatelné (na oraných plochách však byly později beze zbytku odstraněny; analogicky tvořily destrukce dlouhých domů kultury s lineární keramikou i po ca 300 letech mírné terénní vyvýšeniny, které v době

založení pohřebiště kultury s vypíchanou keramikou v Mískovicích hroby buď respektovaly a nebo do nich byly zapuštěny, dlouholetá orba je však zničila spolu s destrukcí, takže se zachovaly jen půdorysy domů spodními zbytky kúlových jam: *Zápotocká 1998*). Část mezolitických pohřebišť vykazuje vnitřní uspořádání (vznikaly skupiny hrobů blízkého ritu, obsahu nebo věku, např. dětí, psů). Výjimečně je prokázáno dlouhodobé užívání pohřebních míst (např. na lokalitě Lokomotiv: *Bazaliiskiy – Savelyev 2003*, extrémní ve Zvejnieki: *Zagorska 2016*), korelující zpravidla s vyšším počtem pohřbů na lokalitě.

Výrazný rys představuje užívání mezolitických pohřebišť i pro samostatné pohřby zvířat, zejména psů (občas i bohatě vybavených milodary), deklarující zřejmě jejich loveckou rovnocennost s lovci (doklady od Portugalska přes Srbsko, Holandsko, Německo, Polsko a jižní Skandinávii až po Sibiř: např. *Larsson 1989; Bonsall 2008*, 259 s lit.; *Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*, 599; *Oshibkina 2016*, 802; *Bazaliiskiy – Savelyev 2003*, 27). Pohřeb psa z Vlasac, kde se našly i psi kosti v kontaktu s lidskými (*Radvanović 1999*), naznačuje jednu z cest, jimiž se tento obyčej mohl šířit z pozdně paleolitického natúfienu, kde je doložen již kolem 12000 cal. BC (*Davis – Valla 1978*); zjevně se však rituálního pohřbu dočkali jen někteří psi (některé sibiřské kmeny rozlišovaly ještě subrecentně psy s duší a psy bez ní). Vysoká frekvence psích kostí právě z Vlasac však svědčí o jejich konzumu (na základě výskytu řezů a opálení na psích kostech z Vlasac *Bonsall 2008* soudil, že psi mohli tvořit potravní rezervu, *Borić et al. 2014*, 11, upozornil, že stopy okousání od psů se ve Vlasac nejčastěji vyskytují právě na kostech psů). Vedle toho se na mezolitických pohřebištích občas vyskytnou celá těla zvířat jako milodar v hrobech, častěji však jen jejich části, výjimečně i samostatně. Ukládání celých úlovků velkých zvířat do vody, doložené ze Skandinávie, Německa a Velké Británie, jejichž těla obsahují hroty loveckých zbraní (*Chatterton 2006*, 103), se považuje za projev úcty, resp. za akty usmiřovacího obětního chování.

Postglaciální oteplování v Evropě umožňovalo postupným růstem biomasy pokračování více méně tradičního využívání místních zdrojů za podstatně příznivějších okolností, realizované sezónními a lokálními kombinacemi lovu, rybolovu a sběru. Rostoucí objem biomasy tehdy nezřídka dovoloval celoroční pobyt komunit sezónním využíváním zdrojů okolí (jakýchsi revírů), což se místy projevuje preferencí lokálních kamenných surovin (pro území Čech např. *Vencl 1990*). V důsledku existence místních komunit vznikaly nároky na čerpání regionálních zdrojů, resp. na území s jejich výskytem, což potenciálně vnášelo do vztahů se sousedícími komunitami příčiny konfliktů. V severní Africe i různých oblastech Eurasie se vzácně na pozdně paleolitických a hojněji na mezolitických pohřebištích objevují nejstarší doklady ozbrojených skupinových konfliktů v podobě letálních střelných i úderných zranění na kostrách, a to i v hrobech s více jedinci (*Vencl 1984a; b; c; 1991; 1999; Kozłowski 1989; Boroneanț – Nicolăescu-Plopșor 1990; Karsten – Knarrström 2001*, 171; *Bazaliiskiy – Savelyev 2003; Roksandić 2004; Orschiedt 2005; Piek – Terberger eds. 2006; Brinker et al. 2015* aj.). Je pravděpodobné, že pohřebiště mohla již od mezolitu nabývat pro potomky hodnotu důkazů pro nároky na území, kde spočívají kosti jejich předků (např. *Bonsall et al. 2002; Bugajska – Gumiński 2016*, 544).

Z předchozí kapitoly vyplývá, že z průběhu paleolitu se nedochovaly reprezentativní, chronologicky i teritoriálně souvislé – nezřídka také žádné nebo jen zanedbatelné – pozůstatky funerálních pramenů, a to z mnoha příčin: tehdejší populace byly nepočetné a jejich způsob obživy zřídka vytvářel příležitost ke vzniku nápadnějších kumulací archeologických pramenů díky trvalejšímu nebo spíše sezónně opakovanému pobytu v místech bohatých na zdroje; navíc pohřbívání zřejmě nebylo všeobecné a značná část pohřbů zanikla dlouhodobě se opakujícím působením extrémně intenzivních postdepozicních procesů; část hrobů zneprístupnily mocné vrstvy mladších sedimentů.

Situace se měnila od období postglaciálního oteplování a podstatně nástupem holocénu, jehož stabilně příznivé prostředí vedlo k podstatnému růstu a diferenciaci biomasy, umožnivší následně i šíření a kvantitativní rozvoj populací sběračů, lovců a rybářů, adaptabilních ve všech typech přírodního prostředí. Mezolit představuje prvé období více méně trvalého osídlení většiny území Evropy, sezónně včetně vysokohorského pásma. Aktuální vzhled do problematiky dosud značně nerovnoměrného stavu poznání mezolitického pohřbívání v některých zemích především ze severní a západní Evropy poskytují materiály mezinárodní konference v Halle v r. 2013 (*Grünberg et al. eds. 2016*), které lze doplnit další literaturou, zejména např. kapitolami monografie *Bailey – Spikins 2008* (pro Francii *Valdeyron 2008*, pro Srbsko a Rumunsko *Bonsall 2008*, pro Rusko, Bělorusko a Ukrajinu *Dolukhanov 2008* atd.; generální evidence in *Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016* totiž nebyla aktualizována zejména v oblasti jihovýchodní a východní Evropy).

Podle stavu poznání z r. 2013 (*Grünberg 2016* s lit.) pochází ze 24 evropských zemí ca 250 lokalit s mezolitickými pohřby více než 2000 jedinců.⁵ Naproti tomu v ostatních z padesáti evropských zemí

⁵ Zdánlivě překvapivě vysoký počet mezolitických hrobů v Evropě lze uvést do odpovídajících relací kvantitativním

nálezy dosud scházejí, což ovlivnily místy lokálně nepříznivé podmínky pro jejich dochování, místy nedostatečně rozvinutý výzkum. Tradiční oblast výzkumu mezolitu představují přímořské země Evropy od Pyrenejského poloostrova přes Skandinávii a Pobaltí až do Ruska, kde jednak lokální přírodní prostředí umožnilo dochování organických složek pramenů, jednak tam mesolitický způsob života přežíval v období, kdy se jižní Evropou šířil neolit. Druhou z hlediska poznání významnou, třebaže nesrovnatelně menší oblast tvoří břehy Dunaje v místech, kde se prodírá průrvou mezi Karpaty a Balkánem, kde od objevu Lepenského Viru v 60. letech 20. stol. probíhá intenzivní výzkum vývoje specifické formy vnitrozemského mezolitu, a to v relativní blízkosti kontaktní zóny Evropy s Levantou.

Nejstarší mezolitické hroby byly sice objeveny už r. 1797 v Anglii a početné pohřby byly nalézány zhruba od poloviny 19. stol. také v Dánsku i Portugalsku, ale k podstatnému růstu pramenů i znalostí o mezolitickém funerálním chování došlo až po publikaci pohřebišť v Dánsku (*Albrethsen – Brinch Petersen 1976*) a Švédsku (*Larsson ed. 1988; Larsson 1989*). Ovšem již v polovině 60. let došlo v souvislosti s přípravou stavby přehrady na Dunaji k přelomovému objevu mezolitické a neolitické lokality Lepenski Vir (*Srejšević 1969*) s nálezy odjinud neznámými, neboť z oblastí od ostatních izolované, resp. nezkoumané. Následný přes 50 let se rozvíjející výzkum potvrdil specifické postavení regionu v rámci mezolitu kontinentu i jeho klíčový význam pro poznání vztahů mezi mezolitem a neolitem v jv. Evropě (viz např. *Borić 2002; Bonsall 2008* s lit.).

Téměř dvě třetiny lokalit s mezolitickými pohřby v Evropě pocházejí z míst pod širým nebem (většina z nich pochází ze severoevropských nížin), asi třetina z převisů a jeskyní (převážně z hornatých území jižní až střední Evropy od Španělska a Řecka přes Anglii a střední Evropu až na Krym: *Schulting 2016*). Způsoby chování zřejmě ovlivňovalo i oteplování během holocénu: např. podle R. Peyroteo Stjerna (*2016a*, 636 sq., Fig. 2) je na Pyrenejském poloostrově známo 46 mezolitických lokalit s lidskými pozůstatky, z nichž 13 náleží starší fázi, 24 mladší a 9 zůstává neurčeno; 77 % lidských kostí starší fáze se našlo v jeskyních a pod převisy, kdežto 67 % pozůstatků z mladší fáze mezolitu již poskytly lokality pod širým nebem.

Z antropologického hlediska představují mezolitické populace členitý soubor, archeogenetické analýzy naznačují vysokou mobilitu a občas i společný výskyt odlišných genetických haploskupin. Izotopové analýzy dokládají lokální rozdíly v čerpání potravních zdrojů terestrického a akvatického původu; dosud nečetné rozbory stabilních izotopů nasvědčují patrilokalitě komunit. Kostry prozrazují stopy výrazného zatížení břemenu u mužů, pracovní i nutriční opotřebením zubů u obou pohlaví, důsledky nedostatečné výživy, osteoporózu, nemoci kloubů, zubní kazy, úrazy, občas nakažlivé choroby (*Grünberg 2016*, 20 s lit.).

Podle současných výsledků archeogenetického výzkumu patřily evropské pozdně paleolitické a mezolitické populace variantám mtDNA haploskupiny U, takže se výrazně odlišují od nositelů haploskupin N1 a H prvních zemědělců, kteří se po Evropě šířili ze západní Anatólie, Egejské oblasti a Řecka jednak po pevnině přes Balkán do vnitrozemí Evropy (což však ještě nedávno starší archeogenetické analýzy popíraly: cf. *Brzobohatá 2015b* s lit., 440–441, za problematické podpory demografickými modely: *Galea et al. 2011*, a to v rozporu od 20. let 20. stol. s archeologicky prokázaným postupným šířením domestikovaných plodin a zvířat, způsobů sídlení, importů spondylových ozdob aj. kulturních znaků, což dodatečně stvrdila a podstatně upřesnila radiokarbonová chronologie), jednak plavbou i postupem po středomořském pobřeží a ostrovech expandovali do západní Evropy. Naproti tomu souvislý kulturní a archeogenetický vývoj byl prokázán v Levantě mezi natúfiem, prekeramickým a keramickým neolitem, kde období přechodu k zemědělství a chovatelství stvrzuje genetická blízkost jejich nositelů (*Černý – Hofmanová – Květina 2017*, obr. 4, 344 sq. s lit.).

Třebaže se v mezolitu hojně vyskytují primární pohřby jednotlivců (v natažené poloze na zádech, skrčené na boku i ve specificky mezolitické poloze vsedě) i pohřby kolektivní, nepředstavují jedinou kategorii. Zároveň s nimi se od staršího mezolitu občas vyskytují sekundární pohřby (kremace) jedinců a také pro mezolit charakteristické terciární (vícefázové) pohřbívání, projevující se variantami kolektivních hrobů, místy pohřebními jeskyněmi a abri s desítkami pohřbů, místy kolektivními pohřby pod širým nebem, obsahujícími úplné i částečné pohřby více jedinců, a to kostrově i žárově. Funerální chování mezolitu se vyznačuje účelovým porušováním (na povrchu vyznačených) hrobů, po čase otevíraných za účelem vyjmutí některých kostí, které byly následně, resp. druhotně přidávány do hrobů novějších. Takovým chováním se patrně vyjevuje úsilí udržovat trvajícím vztah mezi živými a mrtvými příbuznými nebo příslušníky téže komunity. Terciární pohřby se vyznačují výraznou variabilitou: k pozůstatkům jednoho nebo i více jedinců bývají přidávány části dalších – někdy i lebka, nezřídka však jen jediná kost

srovnáním např. s lengyelským pohřebišťem z Alsónyék v Maďarsku se 2300 hroby (*Osztás et al. 2016*).

nebo její fragment –, ale i žárový pohřeb nebo jeho část (cf. např. kap. 3.2), případně i kost psa, jejichž pohřby se na pohřebištích nacházejí, neboť zřejmě byli považováni za rovnocenné členy loveckých komunit. (Pojem „jedinec“ má v kontextu terciárního pohřbívání matoucí dvojí význam: buď obvyklý ve smyslu kompletních pozůstatků jedné osoby, nebo naopak jen jako jednotlivá kost odebraná z kostry, jejíž další kosti mohou být rozptýleny do dalších hrobů; počet pohřbených osob na jednom pohřebišti pak není totožný s počtem pohřbených jedinců.) Zkrátka terciární hroby bývaly časem znovu otevírány a z obsahu některé kosti odebírány a nebo do nich nad starší pohřeb přidávány ještě další pozůstatky. Počet jedinců v terciárních hrobech přesahuje i deset pohřbených, ale přesto se jeví jako jediný těsně zabalený shluk kostí v malé nebo nevelké jámě.

Během mezolitu byli pohřbíváni jedinci obou pohlaví a všech věkových skupin (od novorozenců a dětí do 1 roku po nečetné senilní osoby); vícečetné pohřby působí občas dojmem nukleárních rodin (Grünberg 2016, 17). Většina pohřbů bývala zahlobena jen mělce (kupř. na pohřebišti Skateholm I se našlo 57 % hrobů mělčích než 30 cm, jen 6 % hrobů bylo hlubších než 1 m; pohřby vsedě vyžadovaly hloubku přes 50 cm: cf. Larsson 2016a, 178; mělce pod povrchem spočívaly i pohřby na lokalitě Dudka: cf. Gumiński – Bugajska 2016, foto Fig. 10 a 30; žárové hroby z Rotterdamu měly hloubku 10 až 40 cm: Niekus et al. 2016, 572; ve Zvejniki ležely primární kostrové hroby v hloubce 40–60 cm: Zagorska 2016, 229; naproti tomu Irkutsk-Lokomotiv 30–220 cm: Bazaliiskiy – Savelyev 2003, 22). Počtem dominují (relativně nejnápadnější) jednotlivé kostrové pohřby (81 % podle Grünberg 2016, 14), nejčastěji uložené nahnak v natažené poloze, občas i ve skrčené poloze na boku aj.; menšinovou, avšak specificky mezolitickou formu (zastoupenou ve Švédsku, Německu, Polsku, Holandsku: Verlinde – Newell 2006, Francii: Valdeyron 2008, 200, ojediněle v Rakousku: Rettenbacher – Tichy 1994 aj.) představují pohřby vsedě s různě skrčenými dolními končetinami (Gumiński – Bugajska 2016, Fig. 14); ca 9 % tvoří výrazně méně nápadné jednotlivé žárové pohřby, doložené na 13 % lokalit od Francie, Irska po Švédsko, Řecko, Srbsko a Německo (cf. Küssner – Schunke 2016, 353 sq. s lit.), objevované občas jen náhodou. Spíše než nahodilé objevy poskytují přesnější údaje o frekvenci žárových hrobů tematicky zaměřené odkryvy: např. na nevelkém pohřebišti Dudka tvoří kremace asi polovinu hrobů, ale spálené kosti se našly i v jamách nebo ve zvláštních koncentracích, které mohly být skutečnými hroby, ale pro míru porušení už nebyly v době výzkumu rozpoznány (cf. Bugajska – Gumiński 2016, 542).

Rovněž se vyskytují kostrové pohřby dvou i několika (až 11) osob, vypovídající o událostech, souvisejících s časově blízkými úmrtími; způsob uložení těl ve společných hrobech nezřídka vyjadřuje blízkost vztahů mezi zesnulými, a to nejen v případech matek s dítětem. V kostrových hrobech vzácně dochované tmavší skvrny naznačují ukládání zesnulých snad na máry, do rakví nebo i lodí (např. hroby IV a XX na pohřebišti Skateholm I: Larsson 2016a, 178), případně konstrukce hrobových komor (Mszano: Sulgostowska 2016, 450, Strandvägen: Gummeson – Molin 2016, 157); sevřené obrysy uložených těl prozrazují jejich těsné zabalení do organického materiálu (v Dánsku, Polsku a Litvě doložena kůra: Zagorska 2016, 230; Sulgostowska 2016, 450), případně uložení dětských pohřbů do pytle nebo košíku (Gumiński – Bugajska 2016). Precizní terénní preparace a dokumentace přesvědčivě dokládají terciární ritus a používání hrobových jam pro dodatečné pohřbívání, tedy uložení dalšího kostrového pohřbu nebo následné pohřby zvířat a lidí v superpozici (Gumiński – Bugajska 2016).

V Belgii a jz. Anglii se od časného mezolitu vyskytovaly pohřební jeskyně s kolektivními hroby (Cauwe 2001). Pohřebiště na ostrovech Téviec (10 hrobů s 23 jedinci) a Hoëdic (9 hrobů se 14 jedinci) v Bretani tvoří kolektivní hroby, do nichž byly další pohřby přidávány; jednotlivé hroby s přidávanými pohřby pocházejí i z pevniny (např. Auneau v dep. Eure-et-Loir: Valdeyron 2008, 200). Kolektivní hrob pod abri se našel i na Korsice (Courtaud et al. 2016) nebo v jeskyních na Sicílii (Fontana et al. 2016, 749 s lit.). V enklávě Železných vrat se od časného mezolitu vyskytují kolektivní hroby v podobě mohylovitých kumulací kamenů (např. Padina: 12 pohřbů pod protáhlou hromadou kamenů vel. ca 12 × 2 m, Lepenski Vir: jednotlivé kostrové hroby i disartikulované kosti pod hromadami kamenů z časného a pozdního mezolitu, cf. Bonsall 2008, 258 s lit.).

Kromě oblasti Železných vrat (Borić et al. 2014 s lit.) se v Evropě jen vzácně vyskytují pohřby uvnitř obydlí: např. v Polsku se v obydlí našel žárový pohřeb více osob (Pomorsko 1: Sulgostowska 2006) a v Dánsku zjistil O. L. Jensen (2016, Fig. 4, 98 sq.) na lokalitě Nivå 10, na níž byli mrtví pochováni v bezprostřední blízkosti obydlí, že hrob muže A41 byl nějaký čas po uložení otevřen a část odtud vyjmutých kostí se našla v blízkém zahlobeném okrouhlém obydlí 2. Naproti tomu v regionu Železných vrat se v domech pohřbívalo: v Lepenském Viru se našlo 134 hrobů se 190 jedinci, z toho 41 novorozenců, kteří byli pohřbeni bez milodarů do jam porušujících maltové podlahy v posvátné zadní části 19 trapezovitých domů, takže nešlo o stavební oběti; dvouleté dítě bylo uloženo pod velký kámen se dvěma skulpturami po stranách (Borić – Stefanović 2004, 532 sq., Fig. 7; Borić et al. 2014 s lit.) podobně

jako v Levantě, kde je pohřbívání v domech doloženo od staršího natúfienu (např. 'Ain Mallaha v Izraeli) a pokračovalo během prekeramického neolitu (Çatalhöyük v Turecku, PPNB); dětské pohřby domech se vyskytují i v neolitu Balkánu a východního Středomoří (Borić – Stefanović 2004, 540 s lit.).

Drtivou většinu mezolitických hrobů v Evropě tvoří jednotlivé kostrové nebo žárové hroby, zbytek tvoří nálezy od 2 do 60 pohřbů, ale jen vzácně více, i maximálně 177 hrobů (Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016, 30, Fig. 2; ze soupisů lokalit na s. 37–45 vyplývá, že některá území jsou dokumentována neúplně, např. Rumunsko, Srbsko, Ukrajina, Rusko). Objev jednotlivého hrobu nebo pohřebiště ovšem významně souvisí s velikostí odkrytých ploch; proto byla frekvence mezolitických pohřebišť ve skutečnosti jistě vyšší, než se jeví podle současné evidence (např. v dánském Kannegardu leží hroby ve vzdálenosti 10 m od sebe: Larsson 2016b, 905). Většina nalezišť je monorituálně kostrových, jen přes dvě desítky pohřebišť obsahují výhradně žárové pohřby; birituální lokality činí pouze 8 % a asi 2 % pohřebišť (v Srbsku a Polsku) má polyrituální charakter (Grünberg 2016, 14); je ovšem třeba opakovat, že uváděná procenta platí pro zastoupení v archeologických pramenech: zastoupení primárních kostrových hrobů bylo ve skutečnosti reativně nižší (úplné kostrové hroby tvoří nejnápadnější, takřka nepřehlédnutelnou, i laikům zřejmou kategorii), kdežto jámové žárové hroby bez výbavy jsou snadno přehlédnutelné; nezbytné předpoklady pro zjištění polyrituální lokality tvoří detailní preparace plošných odkryvů kompetentními specialisty, ovšem pouze v místech s uspokojivě dochovaným nadložím někdejšího povrchu (pod splachy v nivě, v depresích s převahou sedimentace, v krasových oblastech na neoratelných plochách apod.) a navíc v místech neporušených mladšími antropogenními aktivitami (orbou, zástavbou).

Zhruba polovina mezolitických hrobů v Evropě postrádá výbavu, jen asi na pětině pohřebišť převládají hroby s kulturně a chronologicky výraznými kamennými i kostěnými nástroji, schránkami měkkýchšů, ozdobami ze zubů nebo kostí aj., u starších mužů ojediněle se symboly statusu a excelence (Grünberg 2000, 110–141); jen vzácně se nacházejí výjimečně bohatě vybavené hroby mužů, žen i dětí. Část výbavy hrobů nebo osobního majetku ovšem zanikla beze stop. Obsah i úpravu hrobů ovlivňovalo dílem pohlaví, věk, společenské postavení zemřelých, avšak bohatě vybavené pohřby psů nebo dětí naznačují, že výbavu netvoří osobní majetek, ale že obráží představu kosmologické nebo kulturní (mezi milodary na pohřebišti Dudka v Polsku se vedle ozdob, zkamenělin, nerostů, barviva, hojně vyskytují pozůstatky zvířat, ptáků, plazů a ryb, nenáležejících pouze lovné zvěři, ale některé z nich patrně označovaly příslušnost ke klanu nebo totému, jiné se pravděpodobně symbolicky vztahovaly ke smrti a reinkarnaci atd.: cf. Guminiński – Bugajska 2016, 501). Výbavy hrobů se ovšem liší i regionálně, a to v závislosti na rozdílech, podmíněných kulturními tradicemi i přírodním prostředím. V oblasti Oněžského jezera se inventář výjimečně nepřikládal k nehluboko pohřbeným tělům, ale ukládal se v těsné blízkosti hrobu do hlubokých jam, zasypaných ještě před uložením těl (Oshibkina 2016). Na nadpolovičním počtu pohřebišť se vyskytují kosti savců, ptáků, obojživelníků, ryb, mlžů zřejmě různorodého významu (milodary, zbytky pohřební hostiny a obřadů, trofeje, amulety, symboly příslušnosti ke klanu, rodu aj.), občas i stopy ohnišť, zřídka plastiky zvířat nebo lidí, případně stavební struktury (Grünberg 2016, 19).

K nápadným příznakům mezolitických hrobů náleží používání práškového barviva: v severních oblastech dosahuje až ca 80 % (Zagorska 2008, 2016, 230), na jihu jen ca 12 % (Arias 2016, 702); v oblasti Železných vrat se však vyskytuje hojně (Bonsall 2008, 259). Ve Finsku, kde se kostry nedochovávají, se pohřby prozrazují především barevným efektem (Ahola 2016). Červená barva obecně symbolizuje barvu života a krve, její přidávání k pohřbům zřejmě nasvědčuje úsilí o překonání smrti magickou praktikou.

Dost často se vyskytuje obložení nebo překrytí hrobů kameny (možná i jako ochrana těl před zvířaty; později z nich mnohé odklidili z oraných polí zemědělci: Larsson 2016a, 178, 183), občas jakási kamenná dláždění. Kamenné mohylovité kryty se v průběhu celého mezolitu vyskytovaly v regionu Železných vrat (Bonsall 2008 s lit.), ale patrně nikoli z důvodů kulturních, ale např. pro skalní podloží, resp. pro nedostupnost sedimentů.

Typický projev doby představují stopy opakovaného otevírání hrobů, vyjímání některých kostí z primárních hrobů, aby byly následně uloženy do terciárních hrobů (Grünberg 2016, 16) nebo do sídlištních kontextů. I když se v mezolitu individuálně pochovávali psi (někteří s bohatou výbavou), srnci, prasata, častěji však byla zvířata přidávána vcelku nebo v částech (někdy i zpopelněná) k pohřbům lidí.

Problematika mezolitu oblasti Železných vrat má v Evropě zvláštní postavení nejen jako nejnápadnější vnitrozemská kumulace hrobů s ca 200 pohřby nejméně z 11 lokalit, ale i jako unikátní oblast dotyku pozdního mezolitu a časného neolitu, ležící geograficky relativně nejbližší Levantě, přístupná proti toku Dunaje. (Na konferenci v Halle 2013 byla tato oblast připomenuta nereprezentativně, a to vyhodnocením nevelké sondáže ze 60. let na lokalitě Icoana na levém břehu Dunaje, kde se vyskytly dva primární pohřby v natažené poloze na zádech, jedna lebka a několik rozptýlených lidských kostí, datovaných sériemi ¹⁴C dat do pozdního mezolitu: Boroneanț – Bonsall 2016 s lit.) Mezolitické funerální prameny

z úseku ca 130 km na srbském a rumunském břehu Dunaje v místech, kde se veletok prodírá mezi jižními výběžky Karpat a Balkánského pohoří, jsou dosud známy asi ze třetiny lokalit ze 30, na nichž se vyskytují nálezy z intervalu od pozdního paleolitu do staršího neolitu (13000–5500 cal. BC); všechny lokality této oblasti spojuje závislost na akvatické biomase veletoku.

Většina lokalit regionu se nachází na zbytcích dunajské terasy v zátočinách veletoku, takže trvale vystavená erozi a vymývání zejména při povodních; sklon jejich povrchu i fluviatilní a koluviální složení sedimentů, omezená plošná rozloha a značná postdepoziciční zátěž, vyplývající z opakovaných období osídlování a zásahů po dobu několika tisíciletí, nečiní stratigrafické poměry jednoznačnými; intervalová povaha ¹⁴C dat, nehledě k výskytu kontaminovaných vzorků, dovoluje registrovat změny nejvýše v řádu staletí. Přesto však region Železných vrat představuje objemem a kvalitou archeologických i přírodovědeckých pramenů a dat jednu z mála klíčových oblastí pro poznání mezolitu a nástupu neolitu v Evropě.

Archeologické poznání této oblasti vyvolala příprava stavby první přehradě Železná vrata I v 60. letech 20. století. Mezi záchrannými akcemi na srbském břehu vynikl objev eponymní lokality Lepenský Vir, realizovaný D. Srejovićem (1969), který narazil na neznámou kulturu a nálezovou situaci; s odstupem dvou badatelských generací je jeho práce, realizovaná na úrovni tehdejší doby, právem a zároveň nespavedlivě připomínána převážně kriticky; trvalou zásluhou D. Srejoviće zůstává fakt, že tuto mimořádnou problematiku otevřel a již tehdy rozeznal (Srejović 1969; cf. Müller-Karpe 1969) její vztah k oblasti Levanty. Problém chronologie osídlení Lepenského Viru tkví v až 350 cm mocném, ale stratigraficky výrazněji nečleněném kulturním souvrství, pouze s vícenásobnou superpozicí jednotlivých zčásti zahloubených staveb, s nálezy četných pohřbů, artefaktů i sídlištního odpadu (Srejović 1969). Jemně laminované říční písky zbytků dunajské terasy tam nebyly členěny výraznými rozhraními mezi vrstvami, neboť vznikaly na krátkém svahu k Dunaji, erodovaném povodněmi, postihovaném gravitačními pohyby, splachy, vývraty, tlením stromových kořenů, bioturbací i sešlapáváním, nehledě k samovolnému zaplňování nebo zahazování opuštěných polozahloubených objektů, zásahům při jejich přestavbách, což místní mikrostratigrafii učinilo málo čitelnou a pro pohyb a propadávání drobných artefaktů snadno prostupnými sedimenty málo důvěryhodnou. Starší ¹⁴C data z uhlíků byla zčásti kontaminována spodní vodou a se stratografií kolidovala; od 90. let se proto tamní chronologie opírá o série AMS ¹⁴C dat ze stratifikovaných lidských i zvířecích kostí (cf. kritický přehled problematiky Bonsall 2008, 240–244). Existenci staršího osídlení eponymní lokality – Proto-Lepenski Vir podle D. Srejoviće – prokazuje ojedinělý údaj ca 7500 cal. BC: Bonsall 2008). Jen kontextem jsou datovatelné výrazné složky kultury Lepenski Vir, a to sofistikované kamenné konstrukce staveb a masívní, ale mobilní pískovcové plastiky, u nichž jako posvátných zobrazení božstev, duchů nebo mýtických předků lze předpokládat, že byly ctěny a děděny, a proto přenášeny do novostaveb (většina staveb na eponymní lokalitě totiž vykazuje dvojnásobné až čtyřnásobné superpozice: Bonsall 2008, Fig. 10:11), takže doba i místo vzniku, původního použití a nálezů plastik se mohou v rámci lokality lišit. Výzkum regionu nadále pokračuje (např. průzkumy jeskyní při srbském břehu Železných vrat však nenaplnily očekávání: Borić – Jevtić 2008; výzkum Vlasac 2006–2009: Borić et al. 2014 aj.), nicméně mnohé poznatky vyžadují doplnění, aby se staly kompatibilními, takže přes úsilí desítek srbských, rumunských i zahraničních specialistů zůstává řada otázek otevřených a diskutabilních.

Nejstarší pohřby v regionu pocházejí ze staršího mezolitu (Vlasac, Lepenski Vir a Padina; ca 9300 až 7500 cal. BC). Nečetné primární pohřby v poloze na zádech, skrčené i sedící pocházejí z Vlasac a Lepenského Viru (Bonsall 2008, 254). Existenci pohřebišť naznačuje nález 12 pohřbů na ploše 12 × 1,75 m ve III. sektoru lokality Padina, překrytých velkými kameny tvaru protáhlé mohyly (cairn); mladší data pro tamní pohřby prokazují dlouhé používání místa; mohyly mohly vznikat i vršením kamenů nad jednotlivými pohřby, následně přidávanými: v Lepenském Viru se našly kamenné mohyly nad jednotlivými pohřby nebo skupinami disartikulovaných kostí (jaké tam jsou ovšem doloženy rovněž z pozdní fáze mezolitu).

Početné hroby mladšího mezolitu (ca 7300–6200 cal. BC) dokládají intenzivní osídlení regionu. Úplný rejstřík typů pohřbů pochází z Vlasac (Srejović – Letica 1978; Borić – Stefanović 2004, Fig. 2; Borić – Rajčević – Stefanović 2009), kde se vyskytují primární kostrové pohřby v poloze na zádech, na boku i sedící, také pohřby plodů a novorozenců, sekundární kremace i terciární částečné pohřby (zvláště lebka, mandibula nebo postkraniální kosti; dodatečný výzkum ve Vlasac přinesl ještě další hroby: Borić et al. 2014, 11, 20–23). Ve Vlasac sem patří většina z ca 100 hrobů z kampaní 1970–71 a 2006–09 s více než 135 až 180 jedinci (podle determinací J. Nemeskéri a M. Roksandić), datovaných 6900–6300 cal. BC, které se našly na svažitě ploše v prostoru s pěti do svahu polozahloubenými trapezovitými domy s podlahami z červenavého drceného vápence smíšeného s pískem a s obdélníkovitými kamennými ohništi (?);

v okolí se nacházelo asi 26 obdélníkovitých, kameny nedbale obložených ohnišť (?), které snad tvořily součást nedochovaných půdorysů domů; šlo o hroby od plodů a novorozenců (některé pohřbeny s matkami) až po senily. Druhý významný soubor pochází ze Schela Cladovei a sestává z více než 60 hrobů, datovaných 7100–6300 cal. BC; převládají primární hroby jednotlivců v obvyklých polohách, přesvědčivě jsou doloženy nálezy jednotlivých lidských kostí (LHB), pohřby částí těl v artikulované poloze (vzniklé někdy porušením staršího pohřbu a pietním uložením některých kostí vedle nově vkládaného těla: Fig. 10.4, jindy patrně po exkarnaci – ovšem stopy řezů na kostech po odstraňování měkkých tkání zatím nebyly doloženy –, tedy pohřby terciární). Některým kostrám z Vlasac a Schela Cladovei scházejí lebky (vyjmuté však bez obratlů, tedy až po rozpadu měkkých tkání), doloženy jsou pohřby lebek jednotlivě i v malých skupinách (*Boroneanț et al. 1999*). Otázku, zda se pohřbívalo v těsné blízkosti sídlišť, komplikuje několikasetleté, leč nikoli nepřetržité trvání sídlení ve Vlasac i Schela Cladovei; ve Schela Cladovei je prokázáno, že týž prostor nebyl používán k sídlení a pohřbívání paralelně, ale následně. Existenci pohřebišť v té době prokazují kolektivní hroby: v lokalitě Hajdučka Vodenica se zčásti pod skalou našly na ploše ca 4 × 2,5 m pozůstatky nejméně 22 jedinců, zčásti primárních kostrových pohřbů v natažené poloze na zádech, zčásti v podobě skupin pečlivě a záměrně uložených disartikulovaných kostí; pohřebišť bylo využíváno po dlouhou dobu, protože dva pohřby patří podle AMS ¹⁴C dat až na samý sklonek mladšího mezolitu.

Pozdní mezolit (6300–6000 cal. BC) se v regionu projevuje na většině lokalit přerušáním aktivit, což zřejmě způsobilo období citelného ochlazení a zvlhčení klimatu, s častějšími a výraznějšími povodněmi i poklesem akvatické biomasy (na lidských kostech z Lepenského Viru se projevuje podvýživa: *Borić – Stefanović 2004*, 540). C. Bonsall (2008, 264 sq.) předpokládá přesun sídlišť na vyšší terasy, které však jako přehradou neohrožená místa nebyla archeologicky zkoumána. Původní sídliště na březích Dunaje pak sloužila jen pro rybolov a jako kotviště. Jedinou lokalitou, která si v té době uchovala původní rozsah aktivit, byl Lepenski Vir, kde se stavěly domy trapezovitého půdorysu, již s vápennou maltovou podlahou, s pohřby v domech nebo pod nimi (výraznou skupinu tvoří pohřby 41 novorozence pod podlahy 19 trapezovitých domů: *Borić – Stefanović 2004* na základě jejich existence v předneolitických i neolitických kontextech ve východním Středomoří usoudili na původ i této praktiky v Levantě); našly se tam hojně zdobené artefakty, skulptury z pískovcových valounů i části zvířecích těl. D. Srejović proto považoval Lepenski Vir za posvátné místo, stavby za chrámy, plastiky za zobrazení božstev, za prostor obývaný duchy předků, kde se pohřbívalo i proto, aby tak komunita mohla zdůvodňovat svá dědická práva na území a řeku včetně biomasy. Třebaže tehdy došlo k některým změnám, dále dominovaly individuální primární kostrové hroby v natažené poloze na zádech. Na lokalitě Icoana se kromě dvou koster v natažené poloze na zádech našla lebka a něco málo rozptýlených kostí (*Boroneanț – Bonsall 2016*). Chemické rozborů většiny lidských kostí prokazují, že závislost na akvatické potravě oproti mladší fázi mezolitu v regionu tehdy dokonce stoupla; tři jedinci, pohřbení mezolitickým způsobem v natažené poloze na zádech, vykazovali hodnoty odpovídající stravě neolitiků: buď šlo o osoby, které se do Lepenského Viru dostaly např. sňatkem, nebo naopak o mezolity, kteří prožili část života mezi zemědělci a vrátili se, aby zemřeli doma: obojí však znamená, že mezolitici z Lepenského Viru o zemědělství věděli (*Bonsall 2008*, 274). Podle radiokarbonových dat ze Schela Cladovei skončil mladší mezolit v regionu kolem 6300 cal. BC; starčevské osídlení se objevilo až během pozdní fáze mezolitu kolem 6000 cal BC.

3.1. Typy mezolitických pohřbů

Archeologické prameny registrují pohřby pod povrchem: kostrové pohřby jsou primární, velikost hrobových jam a přítomnost kostry je zároveň činí nejhojnějším, neboť i relativně nejnápadnějším modem pohřbů (specificky mezolitická varianta pohřbů vsedě se vyskytuje jak v severní Evropě, tak i ve Francii, Rakousku, Srbsku, Rumunsku i v Levantě).

Žárové hroby jsou sekundární povahy, neboť ostatky nebyly zpravidla pohřbívány přímo na žárovišti (na místě zpopelnění), redukce těla ohněm je učinily méně rozměrnými (tedy dálkově transportovatelnými v případě potřeby), zpravidla ukládanými do menších a mělčích jam, a proto podléhaly častěji zničení orbou a erozí, navíc se v terénu jeví méně nápadně (až přehlédnutelně, nedoprovázejí-li je rozměrná nebo početná výbava, případně kamenné konstrukce), takže jsou náleзовě podreprezentovány (méně než polovina mezolitických hrobů mívá výbavu, která nikoli vždy bývá kulturně specifická, takže jen výjimečně mohou být rozeznány např. na základě výskytu červeného zbarvení výplně jako na výzkumu sídliště z doby železné v Hammelev: *Eriksen – Andersen 2016*; první mezolitický žárový hrob v Německu – nepočítáme-li nález mezi jamami v Grosse Ofnet: *Jochim 2008* – v podobě jamky o průměru 40 cm s 30 g spálených kostí a bez milodarů byl teprve nedávno identifikován až radiokar-

bonovým datováním všech kulturně neidentifikovatelných pohřbů při systematickém výzkumu žárového pohřebiště mezi četnými hroby z doby bronzové až období stěhování národů v Coswig: *Küssner – Schunke 2016*, při záchranných akcích: např. *Niekus et al. 2016* s lit., při sondáži mezolitického sídliště: *Jensen 2016* atd.). Proto je třeba považovat údaje o podílu kostrového a žárového ritu v evropském mezolitu (81 % : 9 % dle *Grünberg 2016*, 14) za údaj o frekvenci v archeologických pramenech, neboť nižší nápadnost kremací je činí podprezentovanými.

Žárové hroby v Evropě (*Little et al. 2016*, 228–229; *Gray Jones 2017*) existovaly po celou dobu trvání mezolitu, vykazují značnou variabilitu nejen velikostí hrobových jam, ale i úpravou pozůstatků od prostého vhození netříděných zbytků pohřební hranice bez milodarů do malé jamky, přes dodatečné vložení malé hrstky zlomků přepálených kostí do staršího hrobu, až po vytrídění a uložení zlomků kostí po pořádku od nohou až po lebku nebo uložení pozůstatků do obalů (košíků nebo krabic), přidáváním jak přepálených, tak i ohněm nedotčených milodarů všeho druhu; byly ukládány i v obydlích, pod převisy i v jeskyních. Kremační praxe je komplexní a variabilní, žehu může předcházet exkarnace, disartikulace, možná i vystavení těla na povrchu, pohřbívali se nejen jedinci, ale i více osob (*Gray Jones 2017*, 48 sq.).

Nález spálených lidských kostí nepředstavuje vždy počtu pohřbením, ale od dob archaických společností až do současnosti může – vedle kamenování – dokládat formu potupné popravy a trestu (např. po dobytí Moábu, jehož král padl v boji, obětovali Izraelité jeho syna a nástupce v zápalnou oběť: 2. kniha Královská 3:27; jinde „na vápno spálili kosti edómského krále“: *Ámos 2:1*.)

Terciární formy hrobů vznikaly variabilní a vícenásobnou manipulací: jde o pohřby částečné, z nichž nejnápadněji vystupují pohřby lebek, a to jednotlivě nebo ve skupinách (např. *Orschiedt – Kind 2016*, 374–376), dále bezhlavých těl nebo artikulovaných částí koster (např. *Oshibkina 2016*, 807, Fig. 13), ale i neartikulovaných dlouhých i drobných postkranálních kostí. Často se praktikovalo společné pohřbívání dodatečným vkládáním dalších pohřbů nad prvý (primární nebo sekundární) pohřeb. (Pochopení existence kolektivních pohřbů v mezolitu významně usnadnil v západní Evropě fakt, že vícenásobná manipulace s pozůstatky zemřelých tam byla obecně známa z funerální praxe mladších období.) Úplná spektra forem mezolitického pohřbívání jsou již doložena z různých oblastí Evropy (např. z Pyrenejského poloostrova: *Peyroteo Stjerna 2016a; b*, Holandska: *Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*, Skandinávie: *Bugajska 2014*, Polsko: *Gumiński – Bugajska 2016*, z oblasti Železných vrat na Dunaji: *Wallduck – Bello 2015*), nehledě k jejich předobrazu v natúfienu (*Perschke 2013*).

Některé pohřební jevy jsou dosud doloženy tak vzácně, že lze sotva rozhodnout, zda jde o konvergentní jevy nebo ojedinělé a vzdálené doklady téže ideje (např. jedno těsně zabalené tělo z dvojhrobu ve Zvejnieki mělo na obličejí hliněnou a okrem zbarvenou masku tváře; podobné jsou zatím známy jen z PPNB v Levantě (*Perschke 2013*, 99; *Nilsson Stutz 2015*).

3.2. Dudka a Szczepanki

Výjimečné místo, kde se našly téměř všechny typy mezolitických pohřbů v dobře uchovaném a výtečně dokumentovaném stavu pohromadě, představují odkryvy na bývalých ostrovech Dudka a Szczepanki v zaniklém jezeru uprostřed mazurské oblasti v sv. Polsku (*Gumiński – Bugajska 2016* s lit.). Výzkumy W. Gubińskiego, prováděné od 90. let 20. stol., tam doložily stopy přítomnosti lidí od pozdního paleolitu do sklonku eneolitu, ale soustředily se hlavně na pozůstatky mezolitického pohřbívání i sídlení z preboreálního až atlantického období, které se dochovaly takřka neporušené pozdějšími zásahy (pouze místy byly dotčeny mělkou orbou, případně erozí pohyby vodní hladiny a celkem vzácně aktivitami z mladších pravěkých období). Vzorně provedené terénní práce, precísní preparace nálezů, analyticky pojatá dokumentace, brilantní prezentace a interpretace (*Bugajska – Gumiński 2016*) vedly v blízkosti břehu někdejšího jezera na jv. cípu ostrova Dudka k objevu prvotřídního pramene: pohřebiště v sondě VI (*Gumiński – Bugajska 2016*, 466, Fig. 3:VI), ležící mezi dvěma mezolitickými sídlišti, obsahovalo nejméně 18 hrobů s pozůstatky 79 lidí a 4 psů (jimž se dostalo pohřbu jako členům komunity). V sondě III, vzdálené několik desítek metrů sv. od pohřebiště, se na břehu jezera našly vlnami rozmyté zbytky kostrového pohřbu muže. Z nálezového horizontu v sondách na jižním výběžku ostrova pochází 1504 zlomků lidských kostí včetně přepálených, rozptýlených s různou intenzitou (max. ca 40 kusů na 10 m² v sondě VI s pohřebištěm, v odlehlých sondách méně než 10 zlomků na 10 m²). Ze sondáží na menším ostrově Szczepanki (Fig. 4) pocházejí 2 hroby dětí (ca 6 měsíců) v sondě S a hrob dvou psů v sondě E; v tamních sondách se našlo celkem 53 zlomků rozptýlených lidských kostí. Všechny hroby z obou ostrovů mají specifickou, variabilní podobu, takže v místní komunitě zjevně neexistovala ustálená rituální pravidla vzhledem k věku nebo pohlaví. Pohřby nejsou současné, pocházejí z různých úseků mezolitu a reprezentují všechny hrobové kategorie: Pohřby jednotlivců se vyskytují mimo hlavní po-

hřebišťe Dudka v sondě VI (časně mezolitický hrob, zničený vlnami v sondě Dudka III; časně mezolitický hrob dítěte, uloženého na zádech Szczepanki 2, pozdně mezolitický hrob dítěte ve skrčené poloze na boku Szczepanki 1). Hlavní pohřebišťe Dudka VI tvoří 14 terciárních hromadných hrobů s pohřby 3 až 11 lidí (nejpočetnější hrob Dudka VI-4 obsahoval 9 jedinců zpopelněných, z nichž 4 byli zastoupeni zlomky většiny kostí těla, kdežto 5 jedinců jen nečetnými fragmenty; hrob kromě toho obsahoval tibii dospělého a článek prstu dítěte; dvanáctým pohřbeným byl pes, zastoupený zlomkem metakarpu).

Výzkum W. Gubińského zasluhuje zvláštní pozornost, protože pohřebišťe Dudka a hroby z ostrova Szczepanki představují pro mezolit unikátní časoprostorově fixovaný rejstřík funerálních pramenů jinde v takové variabilitě a kvalitě neobjevený a nedokumentovaný. Na evropských lokalitách se již od starší fáze mezolitu vyskytují vedle primárních hrobů občas i pohřby žehem, případně i hroby kolektivní, obsahující pohřby úplné i částečné (*Bugajska 2014*), ale nikde jinde pohromadě a navíc v tolika kombinacích. Popis hrobových situací autoři dokonale zpřehlednili tabelacemi (*Gumiński – Bugajska 2016*, 505–510), ale popis unikátních situací nelze bez zkrácení sumarizovat: zkrácená deskripce následujících reálií však není neúčelná, neboť zpřítomňuje ideovou odlehlost mezolitické funerální praxe od praxe historických období až současnosti, občas bezděky projektovaných do představ o pohřbívání v pravěku.

Primární hroby (kostry v anatomické poloze) se vyskytovaly v natažené poloze na zádech (Fig. 6), ve skrčené poloze na boku (Fig. 7 a 9), na zádech se skrčenými dolními končetinami s koleny od sebe (Fig. 10) a vleže s různými polohami nohou (Fig. 8).

Hroby s primárními pohřby vsedě: (A) hrob Dudka VI-7 se sedícím starým mužem, druhotně přidaným pohřbem dítěte, ulnou 3. jedince, přepálenou fibulou 4. osoby a volným shlukem kremačních pozůstatků 5. osoby (Fig. 12–13); (B) milodary vybavený hrob tříletého dítěte VI-11, uloženého ve skrčené sedící poloze ve volném prostoru, snad v košíku, nad jehož hlavou byly uloženy tři shluky zpopelněných dvou dospělých a dítěte (Fig. 15–16); (C) hrob VI-2 obsahoval pohřby sedmi jedinců: dva dospělí muži a šestileté dítě v sedící poloze v okrouhlé a hluboké jámě obrácení tvářemi k sobě; na hrudi dítěte ležel ohlazený radius koně, jehož dolní konec ležel u pravé ruky dítěte, což působí dojmem, že jde o žezlo; muž C však byl pohřben nejdříve a při dodatečném pohřbu muže A a dítěte B bylo jeho tělo již poněkud rozloženo a zčásti přemístěno (Fig. 14, 17–20); navíc hrob obsahoval sekundární kostrový pohřeb starší ženy D, ojedinělé kosti jedinců E a G, a nahoře uložený shluk zpopelněných pozůstatků staršího dítěte F (Fig. 18,7). (D) Hrob VI-14 obsahoval čtyřicetiletého muže sedícího na zkrřížených nohách (Fig. 14, 21A, 22A), jehož levé chodidlo bylo nalezeno oddělené; pod levou rukou sedícího muže A se našla druhotně uložená lebka dospělého muže C a mezi kostmi nohou A se našla koncentrace kostí mladšího muže B, přičemž zlomky jeho rozbité lebky byly k sobě plošně poskládány. Horní část kostry muže A se po rozkladu měkkých tkání rozpadla způsobem, jenž dokazuje, že v té době se musela nacházet ve volném prostoru, který mohl vzniknout překrytím pohřbu nějakou organickou pokrývkou.

Hroby s primárními pohřby vsedě se záměrným porušením kostry: (A) hrob mladé ženy vsedě se skrčenými dolními končetinami, zachovaný v dolní polovině těla v artikulovaném stavu, ale kostra její horní části těla byla zpřeházena a část kostí schází (Fig. 14, 23–24). (B) Hrob VI-13 obsahoval dvě sedící děti, a to devítileté a dvanáctileté (Fig. 25–27), jejichž kostry byly zčásti druhotně vykopány a některé kosti odneseny, ale části jejich koster byly zanechány v artikulovaném stavu; do hrobu byly druhotně přidány pohřby dvou mladých mužů, dále ještě lebky muže? a ženy; za hlavou staršího dítěte se nacházel shluk spálených kostí; celkem hrob obsahoval pozůstatky 8 jedinců, ovšem není známo, kolik jich bylo původně.

Hroby s výhradně sekundárními pohřby a kremací: (A) Hrob Dudka VI-5 obsahoval druhotně pohřby některých kostí (zlomky lebek, pánví, dlouhých kostí) tří jedinců, uložených do mělké jámy s kameny (Fig. 28). (B) Obsah hrobu VI-12 sestával z pozůstatků malého dítěte a z trošky přepálených lidských kostí (Fig. 16 vpravo). (C) Hrob VI-9 tvořily smíchané kosti sekundárních pohřbů tří dospělých jedinců a několik zlomků přepálených lidských kostí (Fig. 29). (D) V hrobě VI-1 se našly kosti muže a ženy asi čtyřicetiletých včetně jejich hlav (lebek i mandibul) a ještě mozgovna ženy asi 40–50 let; výplň hrobu obsahovala ještě několik kremačních zlomků dospělého a dítěte, takže šlo o 5 jedinců. Kostí se našly nahloučeny na malém prostoru poměrně velké hrobové jámy (dlouhé kosti vertikálně a těsně u sebe), takže byly zřejmě uloženy v pravoúhlém prostoru krabice ca 50 × 40 × 30 cm (Fig. 30). (E) Hrob VI-10 v malé okrouhlé jámě o Ø 20–25 cm obsahoval neúplný pohřeb třicetileté ženy, jejíž kosti bez lebky byly natěsnány patrně do košíku (jedno chodidlo a část páteře ještě v artikulovaném stavu: Fig. 31); nad nimi pár koncentrací přepálených kostí patřilo dospělému, staršímu dítěti a psu. Kostí dítěte i psa byly přepáleny stejnou intenzitou a podle zelenavého zbarvení společně. (F) Hrob VI-15, uložený také kompaktně v okrouhlé jámě o Ø 30 cm rovněž v košíku, ale rozděleném na poloviny: jedna část obsahovala přepálené kosti dospělého muže a druhá nepřepálené kosti psa (Fig. 32), přičemž u obou byly zastoupeny kosti z celé kostry. Pod nimi na dně jámy ležely současně pohřbené nespálené kosti dalšího dospělého muže. (G) V hrobu VI-8 se našel patrně v pytli uložený druhotný pohřeb celého psa (mezi jehož kostmi se nalézaly hojné kosti prasete, kočky, ježka a dalších druhů, přiložených zřejmě jako milodary), nad nímž spočívala hrstka přepálených kostí dospělého a dítěte (Fig. 33).

Hroby, obsahující kremaci jako hlavní pohřeb (předchozí kategorie obsahovala kremace později přidané k hlavním pohřbům kostrovým): (A) Hrob VI-4 tvořily přepálené a smíchané kosti 9 osob různého věku i pohlaví, zastoupené nestejně úplnými pozůstatky jejich koster, dále přepálená kost psa a nespálené kosti dítěte a dospělého, tedy úhrnem šlo o jednorázový pohřeb pozůstatků 12 jedinců. Mezi kremačními pozůstatky se v oválné jámě nalézaly kupodivu většinou nepřepálené milodary; Fig. 34. (B) Hrob VI-16 tvořila jáma se šikmými stěnami (ústí 80 cm, dno

20 cm): na dně ležely terciární pohřby některých kostí dítěte a ženy, výplň jámy byla promíšena množstvím přepálených zlomků kostí nejméně 8 jedinců různého věku, pohlaví a úplnosti koster. Kremační pozůstatky byly smíchány s milodary, a to přepálenými i nepřepálenými. Nahoře ležela rozlámaná lebka asi šestiletého dítěte. Hrob obsahoval celkem pozůstatky 11 jedinců (Fig. 35).

Pohřby poškozené vodou: v sondě Dudka III se našla malá koncentrace pozůstatků po mužském hrobu s jantarovou ozdobou a zvířecími kostmi, rozplaveném vlnami jezera v pozdním boreálu (Fig. 36); v sondě Szczepanki E ležel rozplavený pohřeb psa s jednou psí kostí dalšího jedince (Fig. 37).

Na pohřebních ostrovech Dudka a Szczepanki se našlo 54 % kostrových (z toho ca 13,5 % primárních hrobů, 3,5 % rozplavených, 35 % terciárních) a 46 % žárových hrobů (Fig. 38). Tamní pohřby zahrnují všechny členy (místní?) lovecké komunity včetně psů (6,5 %). Věk pohřbených sahá od dětí pod 1 rok věku po senily přes 60 let, křivky však neodpovídají reálné mortalitě: děti do 12 let je 32 %, mladistvých do 20 let 13 %, dospělých 51 % (z nich adultních do 35 let 29 %, zralých do 60 let 22 %) a senilů 4 %. Věk dožití mužů a žen se lišil (muži *adultus/maturus* 11:6, ženy 7:7). Zpopelňování byli muži, ženy, děti i psi. Nálezy v hrobech tvoří milodary, osobní majetek (kamenné i kostěné nástroje a vzácné ozdoby, barvivo, fosilie ve 13 hrobech: Fig. 45) a obsah výplně hrobu (odštěpky, část kostí zvířat jako pozůstatky z pohřební hostiny?), občas i mladší intruse (střepey). Pozoruhodně členitou složku obsahu hrobů tvoří bohaté soubory pozůstatků lovných druhů místní komunity (viz instruktivní grafy Fig. 46–49, znázorňující kombinace a prostorové vztahy mezi 25 druhy zvířat a ptáků; z ryb byl druhově vydělen jen sumec a paryba žralok, ostatní druhy nerozlišeny a graficky vynešeny sumárně): na pohřebišti Dudka VI se v jižní části nacházejí hroby s kostmi ryb a cervidů, kdežto v severní části hroby bez nich, zato však se zuby a čelistmi kanců atd. Hroby obsahují nápadně mnoho nejedlých částí koster (zuby, čelisti, kopyta, parohy, distální části křídel, želví krunýře aj.), takže nešlo o zbytky potravy. Četnost zastoupení jednotlivých druhů na pohřebišti se navíc liší od jejich frekvence v sídlištních kontextech (např. kosti masožravců nebo ptáků se v hrobech vyskytují mnohem častěji než na sídlištech). Skutečnost, že každý hrob obsahuje unikátní kombinace živočišných druhů a jejich atributů, považuje W. Gumiński za odraz příslušnosti pohřbených ke klanu/totemu nebo snad i za individuální indikátory. Hroby s početným zastoupením druhů zvířecích nebo rybích kostí se na pohřebišti Dudka VI nacházejí v centrální části, kdežto hroby jen s 1–2 druhy kostí leží na periferii. Autoři uvažují i možnost, že milodary v podobě určitých druhů zvířat, ptáků nebo ryb mohly mít symbolické významy, vztahující se k otázkám života nebo smrti (*Gumiński – Bugajska 2016, 501*).

4. ROZPTÝLENÉ LIDSKÉ KOSTI (LOOSE HUMAN BONES – LHB)

Rozptýlené nálezy jednotlivých lidských kostí včetně zlomků představují samostatnou kategorii v rejstříku kulturních a tafonomických procesů. Mají heterogenní původ, neboť vznikají intencionálními i nezáměrnými zásahy do lidských pozůstatků. Třebaže jich značná část vznikla během procesu vícestupňového pohřbívání, část dokládá užívání a uchovávání zlomků nebo závěsků aj. artefaktů z lidských kostí jako ochranných amuletů nebo memorabilií, jiné pak forenzně dosvědčují antropofagii a naznačují existenci dalších forem násilí; jiná jejich část vznikala během nezáměrných destruktivních účinků (např. orby) z nepohřbených těl obětí epidemií, hladu, válek, nehod, také činností zvířat konzumem i bioturbací, postdepoziciční destrukcí pohřebišť přírodními silami i lidskou činností. LHB významně souvisejí s funerálním chováním, nepředstavují však kategorii pohřbívání.

4.1. Rozptýlené lidské kosti z prostorů mezolitických aktivit na souši

Většina mezolitických lokalit vznikala ve výhodných polohách, a proto byla užívána nejen opakovaně, ale stejná místa nezřídka současně i střídavě pro sídlení i pohřbívání. Jednoznačné rozlišování kontextů LHB proto není nezřídka možné. LHB byly poprvé registrovány r. 1857 v Dánsku (*Sørensen 2016, 64 sq.*), kde se těší dlouhodobé pozornosti: pochází odtud 350–400 kostí z 80 až 100 lokalit (*Brinch Petersen 2016, 47; Sørensen 2016, 64*), z nichž menšina pochází z vnitrozemí a náleží kultuře Maglemose, většina z mušlových hromad a pobřežních sídlišť mladších kultur Kongemose a Ertebølle (6500–3900 BC). LHB byly zpočátku považovány za projev kanibalismu nebo za trosky zničených hrobů, nyní E. Brinch Petersen (2016, 48) připouští různé příčiny jejich vzniku včetně vícefázového pohřbívání i násilí; v současnosti ovšem převažuje nálada popírání faktoru násilí včetně kanibalismu (např. *Sørensen 2016, 65*), ovšem bez znalosti aktuálních výsledků forenzních analýz (cf. např. *Vencl 2016a s lit.*). Z koincidence výskytu pohřebišť a LHB v Dánsku a Švédsku (*Sørensen 2016, 66, Fig. 2*) vyplývá pouze výrazný, ale nikoli univerzální podíl pohřebišť na vzniku LHB.

Na význam interpretace výskytu disartikulovaných lidských kostí prozíravě upozornil J.-G. Rozoy (1978, 1115). R. R. Newell et al. (1979) je zahrnuli do katalogu lidských pozůstatků z mezolitu (zatímco *Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016* sepsali pouze hroby, ovšem hranice mezi hrobem, shluky disartikulovaných kostí a LHB zůstávají mnohdy sporné, resp. lze je sotva jednoznačně stanovit). L. Larson et al. (1981) zveřejnili LHB z lokality Agerod I ve Švédsku, Ch. Meiklejohn a B. Denston (1987) zpracovali LHB z mušlových hromad ve Skotsku. Další studium mušlových hromad v planetárním měřítku (vyskytují se v Asii, Austrálii, Americe) vedlo k rozlišení jejich funkcí (odpadní, sídlištní, ochrana před větrem aj.) a nové analytické metody umožnily odlišení struktury kostí lidských od zvířecích i z fragmentů; rozdíl percentuálního zastoupení izotopů o více než 1 % dovoluje odlišit jedince, mikroanalýzy řezů kostí slouží určení původu degradace povrchu atd. (*Hellewell – Milner 2016* s lit.).

Informace o výskytu mezolitických LHB postupně, ale jen místy a nestejně přibývají: kromě výše zmíněného Dánska byly brzy rozeznány i ve Francii, kde J.-G. Rozoy (1978, 1116, Tabl. 2) sepsal pár desítek do té doby známých nálezů, pocházejících ze všech vývojových fází mezolitu azilienem počínaje. V Británii a Irsku náleží většina mezolitických antropologických nálezů k LHB (jde o 21 lokalit s jedním nebo více jedinci kromě r. 1797 předčasně objevené kumulace mnoha desítek kosterních pozůstatků v jeskyni Aveline's Hole: *Conneller 2006*, 141–144, Figs. 30–31). V Holandsku evidují celkem 140 kostí včetně zubů (*Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*, 606, Tab. 4); z Německa stojí za zmínku 12 zlomků kostí a 6 zubů ze sídliště Friesack 4, osídlovaného od poloviny preboreálního do poloviny atlantického období (*Ullrich – Gramsch 2015*): povrch tamních LHB je na rozdíl od povrchové svěžích kostěných artefaktů korodován, což svědčí o odlišném zacházení, zřejmě ležely dlouho na povrchu; dvě kosti různých jedinců nesou stopy řezání a škrábání, provedené na čerstvých a ještě elastických kostech, tedy dokládají exkarnaci, resp. existenci víceetapových pohřebních obřadů. Čtyři zuby byly provrtány, z nich jeden ještě neprořezaný zub musel být vyňat až po rozlomení dětské čelisti, takže patrně sloužily jako ozdoby, ochranné amulety nebo memorabilie. Z jižního Německa se uvádí z jeskyní a převisů pouze několik výskytů jednotlivých lidských kostí (*Orschiedt – Kind 2016*, 378 sq.; *Jochim 2008*, 217). LHB se vyskytují i v mezolitu regionu Železných vrat, kde ovšem zůstávají ve stínu četných hrobů.

Dosud nejdůkladněji dokumentovaný výskyt LHB pochází z výzkumů W. Gubiňského na lokalitách Dudka a Szczepanki (*Gubiński – Bugajska 2016*; *Bugajska – Gumiński 2016*, 530–532, Tab. 3 a Fig. 20), tehdy ostrovech v jezeru, kde se našlo celkem 1557 zlomků kostí (minimálně 104 jedinců), mezi nimiž dominovaly zlomky hlavy (869, z toho 738 z lebek a 131 z mandibuly a zubů); podíl přepálených kostí činil 39 %.

Většina LHB kostí (1047 zlomků, tj. ca 70 % ze všech odkrytých, z toho 449 zlomků nespálených kostí minimálně z 23 osob a 575 přepálených kostí [ca 55 %] minimálně ze 21 jedince [48 %]: *Bugajska – Gumiński 2016*, 539, Fig. 26) pochází z pohřebiště Dudka (sonda VI), kde se vyskytovaly v hustotě 39 zlomků na 10 m², neboť tam zřejmě docházelo k většině manipulací s pozůstatky; v několika případech se podařilo jednotlivé zlomky LHB spojit s hroby a objekty (Fig. 25). Na pohřebišti se nenalezly stopy po žárovišti. Hojně zlomků se našlo i v sousedních sondách IV a XI (44/10 m² a 28/10 m²) na periférii pohřebiště (složení kostí v sondě IV se odlišuje převahou fragmentů dlouhých kostí a četností zlomků mandibul). Dosti početně se LHB vyskytovaly také na ploše hlavního sídliště (sonda III obsahovala 298 zlomků nejméně ze 14 jedinců; přes 20 zlomků na 10 m²), ale jen vzácně se vyskytly na hřbetu ostrova (sonda IX). Na pohřebišti v sondě VI převažuje vícefázový ritus: podle autorů byly pozůstatky zesnulých přenášeny z dočasných hrobů na hlavní pohřebiště až po rozkladu měkkých tkání (neboť na kostech nebyly zjištěny stopy po odřezávání, ale pro nerovnoměrnost rozkladu jednotlivých částí těl byly někdy z dočasných hrobů přeneseny vyschlé části chodidel nebo dlaní vcelku). Druhotné hroby obsahují často neúplné kosterní pozůstatky, případně může být jedinec metonymicky zastoupen i jedinou kostí (v důsledku toho mohou být pozůstatky jedince zastoupeny ve více hrobech). Ale přítomnost i jediné dodatečně vložené kosti nedávno zemřelého jedince mohla mít význam oprávnění připojit se k duchům předků na onom světě (*Bugajska – Gumiński 2016*, 544).

Z ostrova Szczepanki byly na hlavní pohřebiště v sondě VI na ostrově Dudka přeneseni jen dospělí (zůstaly po nich jen drobné zlomky kostí), ale ne děti. Ze sond E a S na lokalitě Szczepanki pochází celkem 53 zlomků (z toho pouze ca 5 % přepálených) z minimálně 35 kostí nejméně z 19 osob.

4.1.1. Rozptýlené lidské kosti v Česku

Mezi evropské země bez nesporných mezolitických funerálních pozůstatků náleží i ČR, kde se výzkumu mezolitu věnovaly od počátku jen generace amatérských sběratelů (*Vencl ed. 2013*, 140); ve srovnání s Polskem a Německem zůstává u nás poznávání mezolitu dosud na okraji zájmu. Nález několika dislokovaných kostí muže bez kulturního kontextu (9490±65 BP: *Matoušek 2002*) ve skalní štěrbině na vrchu

Bacín, obec Vinařice (evidováno jako hrob: *Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016*, 32, Fig. 7), nelze jako pohřeb jednoznačně interpretovat. Ze čtyř sídlištních kontextů pochází v Čechách dosud jen LHB: jde o nepatrný zlomek lidské lebky z Nízké Lešnice (*Jurkovičová 2017*), dva články prstů ruky z lokality Šídelník I (*Sázelová – Trinka – Prachařová 2017*) a čtyři jednotlivé lidské zuby ze tří lokalit (*Willman 2017*), všechny se zubními kazy. (Vysoká kazivost chrupu evropských mezolitiků svědčí o značném podílu konzumu uhlohydrátů, získávaných sběrem – cf. *Vencl 1996*, 100, Tab. 3 –, a to s narůstajícím podílem směrem k jihu; výjimku představuje oblast Železných vrat, kde chybění kazu a výrazný zubní kámen mezolitiků ze Schela Cladovei dokládá, že uhlovodany mohly být alternovány – jako u Eskymáků – tukem jeseterů, vyz. sumců aj. z Dunaje: cf. *Bonsall et al. 1997*. Kazivost chrupu nesouvisí s neolitizací – opak tvrdí *Brzobohatá 2015a*, 436 – ale s přehlížením podílu sbírané složky potravy rostlinného původu u lovců/sběračů, bez něhož by docházelo k podvýživě: cf. *Meiklejohn – Zvelebil 1991*, 136).

Jakkoli jsou kosterní pozůstatky mezolitiků z Čech chudé, jejich skladba přesto odpovídá evropskému standardu: většinu kosterních pozůstatků mezolitické populace tvoří nikoli náhodou kosti hlavy včetně zubů, protože hlava jako sídlo smyslů i myšlení a jako hlavní identifikační část těla se vždy těšila zvláštní pozornosti a úctě. Zuby se vzácně dochovaly provrtané, takže sloužily (a nejen evropským mezolitikům) občas jako závěsky nebo součásti náhrdelníků (pro mezolit např. Remouchamps, Friesack 4, Vedbæk, hrob HB:19C, Bøgebakken, Sværdborg I-1943, Zvejnieki: cf. *Rozoy 1978*, 1115; *Brinch Petersen 2016*, 53 s lit.). Nelze je však považovat primárně za ozdoby, protože mohly plnit funkci memorabilií, amuletů apod.

Postkranální skelet bývá nejnápadnější výskytem dlouhých kostí, ale nápadně často bývá zastoupen i tvarově výraznými články prstů rukou i nohou, velikostí a vahou vhodnými k nošení; např. se nápadně hojně objevují v mušlových hromadách na Oronsay ve Skotsku (*Meiklejohn – Denston 1987*); v pohřebním převisu Abri des Autours v Belgii se v puklině stěny nad společným hrobem 11 osob našlo zastrkaných 32 falangů rukou i nohou, náležejících čtyřem dospělým (*Cauwe 2001*, Fig. 11); na pohřebišti ve Volos'ke na Ukrajině se mezi 18 pohřby našel hrob 5, v němž patrně zastřelenému muži (s hrotem šípů v prostoru hrudního koše) ve skrčené poloze scházejí kosti dlaní; hrob 6 obsahoval skrčenou kostru muže, jemuž scházejí dolní části holení a chodidla); i další hroby pohřebiště vykazovaly anomálie: muži z hrobu 10 byly odděleny obě nohy a uloženy v neanatomické poloze; hrob 3 obsahoval skrčenou kostru muže s retušovaným hrotem vstřeleným do krčního obratle (*Danilenko 1955*). Z Dánska uvádí E. Brinch Petersen (2016, 54 s lit., Fig. 9) tři případy z kontextu kultury Ertebølle, a to nález levé paže s odseknutou dlaní z mušlové hromadě Fannerup F, nález kloubního spojení prstu v jámě v Havnø, a totéž z plochy výzkumu v Nivågård; uvedené nálezy interpretoval odkazem na subrecentní praxi na Nové Guineji, kde domorodci nosí vysušené prsty nebo dlaně jako součásti náhrdelníků. Pak by nálezy zlomků lebek, zubů a prstních článků (jako drobné, odolné proti rozpadu a zároveň tvarově zajímavé) na mezolitických tábořištích nesouvisely přímo s funerální praxí, neboť mohly představovat stopy po přenosných váčcích s amulety (resp. relikviemi, které jako „pars pro toto“ zpřítomňovaly ochranné duchy předků nebo významných osob).

4.2. Lidské kosti rozptýlené ve vodě

Zvláštní způsob zacházení s neartikulovanými lidskými kostmi naznačují nálezy na mělčinách: na dně mělkého jezera v Kanaljorden ve vnitrozemí středního Švédska, se našlo kamenné dláždění a na něm nástroje ze dřeva, kostí i kamene, zvířecí kosti a také pozůstatky 12 osob (6100–5600 cal. BC). Lidské lebky měly rozšířeny otvory ve spodině lebeční; dvě z nich se zachovaly na dně jezera nastrčené na kůlech, takže lze soudit, že takto upravené lebky byly původně vztyčovány nad vodní hladinou (*Hallgren – Fornander 2016*, 167, Fig. 8).

Z téže oblasti pochází mezolitické pohřebiště Strandvägen (*Gummesson – Molin 2016*), ležící na hřebeni morénového návrší nad řekou Motala: z 19 hrobů z intervalu ca 6000–5000 cal. BC (s výjimkou staršího hrobu 09, Fig. 4, v němž se našly jen zuby dospělého a spálené dřevo snad pohřební komory, překryté kameny) s nevalně zachovanými a orbou porušenými pozůstatky je 11 pohřbů primárních (v natažené poloze na zádech, ve skrčené poloze na boku, v sedící poloze) a 6 objektů, obsahujících lidské kosti, z nichž jáma se žárovým pohřbem a dvě jámy s kostmi nesou znaky vícefázového/terciárního ritu; za hroby však autoři nepovažovali jámy, které obsahovaly jen jedinou lidskou kost. Na svahu návrší podél řeky se rozkládá sídliště s obydlími; na ploše pohřebiště i sídliště se vyskytují zlomky lidských lebek, zuby a vzácněji i zlomky postkranálního skeletu, zčásti i přepálené, pokračující do stojaté vody, kam byly rituálně ukládány vedle kostěných a parohových artefaktů v prostoru o délce ca 70 m, kde se vyskytují plošné kamenné konstrukce o průměru 3–9 m. Celkem se našlo 108 zlomků rozptýlených lidských kostí, nenesoucích žádné stopy vodního transportu. Pohřebiště i břeh s nálezy lidských

kostí ležely v dohledu sídliště snad proto, aby vizuálně udržovaly sepjetí společenství živých i mrtvých. (Vazbu pohřebišť na blízkost vodní hladiny ilustruje rovněž prostorový vztah pohřebišť a sídliště ve Skateholm: *Larsson 2016a*, 176, Fig. 1.)

Podobně i odkryvy pozdně mezolitických osídlení z časné fáze kultury Swifterbant na dunách v deltě Meuse a Rýna v Hardinxveld v Holandsku (*Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*) přinesly na duně Polderweg (5500–4500 cal BC) v prostoru mezi hroby (primární hrob ženy v natažené poloze na zádech; sekundární shluk neúplných kostí dospělého; tři pohřby psů) i 80 fragmentů rozptýlených lidských kostí včetně zubů (spolu s mnohem čtenějšími zvířecími kostmi), které plynule pokračovaly do vody (4 lebky, dlouhé kosti aj.), neboť ležely v akvatických sedimentech (*Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*, Fig. 9, Tab. 3–4). Poměrně málo rozptýlených kostí se nacházelo na osídlené ploše, která však ležela na písku s horšími podmínkami pro uchování; poněkud více kostí se vyskytovalo níže po svahu duny (převážně se tam našly odolné zuby a malé kosti prstů), kdežto v dosahu vody se našly i 4 lebky, dlouhé kosti a také odhozené věci ze sídlištní plochy). Většina kostí náleží mužům, ojedinělé ženám a dospívajícím, jen tři dětem (je ovšem otázkou, zda frekvenci neovlivnila odlišná odolnost kostí podle pohlaví a věku). Po vzestupu hladiny přesídlili lidé z Polderweg na dunu De Bruin, kde také pohřbívali (primární pohřeb muže v natažené poloze na zádech; primární hrob muže v sedící poloze), ale rozptýlených lidských kostí se našlo jen 10. Významné je zjištění, že návazná střední fáze kultury Swifterbant (4500–3800 cal BC), představující počáteční fázi neolitizace dolního Porýní, převzala pohřební ritus (vyskytují se izolované lebky a rozptýlené lidské kosti vedle primárních pohřbů) a kontinuita ritu pokračuje i během středního neolitu skupiny Hazedonk (3800–3400 cal BC: cf. *Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016*, Fig. 12, Tab. 4) i v mladoneolitické kultuře Vlaardingen (ca 3000 cal BC). Návaznost na mezolitickou funerální praxi byla v severozápadoevropském neolitu rozeznána již dříve.

Rovněž na lokalitě Dudka (*Bugajska – Gumiński 2016*, 532, Fig. 20) zasahovala část LHB z osídlené plochy do tehdejšího jezera (sondy I–III a XII).

Část rozptýlených neartikulovaných lidských kostí však mohla vznikat i pohřbíváním do vody (*Skaarup – Grøn 2004*), některé z nich vznikly patrně druhotně, a to následkem kolísání hladiny jezer, kdy sezonní nárazy vln erodovaly kostrové hroby, vyhloubené dřívě na souši (*Bugajska – Gumiński 2016*, Fig. 20).

5. DISKUSE

5.1. Problém disproporčního rozšíření výskytu sídlištních a funerálních pramenů mezolitu

Nápadnou odlišnost výskytu mezolitických sídlištních a funerálních pramenů v Evropě způsobila především (1) vysoká mobilita sídlišť spolu s výskytem četných a odolných produktů výroby štípané industrie a (2) funerální chování mezolitiků (většinou mělce zahloubené hroby, ohrožené postdepozicičními procesy, nižší nápadnost pohřbů žehem i vícefázového pohřebního ritu, jednak rozptylem nenápadných fragmentů lidských pozůstatků (LHB) v prostoru sídlišť i pohřebišť, které místy dosud unikají pozornosti. Kategorie LHB představuje interpretační problém (podle *Larssona 2016b*, 905, existuje mezi pojmem hrob a pojmem LHB velká šedá zóna), neboť mimo jiné vnáší do evidence počtu pohřbů dvojí význam pojmu „jedinec“: vedle původního významu jedince jako úhrnu pozůstatků jednoho člověka, se v případě kolektivních/terciárních hrobů označuje za jedince jen několik kostí nebo i zlomek jediné, pochází-li z osoby odlišné od ostatních v daném hrobě pohřbených. Prostý součet jedinců na pohřebišti s kolektivními pohřby, pak nesouhlasí s počtem pohřbených osob, protože jednotlivé kosti jedné osoby – např. předka, náčelníka – byly rozptýleny ve více hrobech, aby zástupně (metonymicky) zpřítomňovaly osobnosti blízké nebo nositele významných vlastností.

Geografický výskyt mezolitických hrobů se v Evropě jeví jako výrazně nerovnoměrný (nejvíce lokalit se uvádí z Francie a Dánska, největší množství pohřbů však pochází z Portugalska a z oblasti Železných vrat na Dunaji, z obou území po 400 (*Grünberg 2016*, 14, Fig. 1; *Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016*; u ještě větších pohřebišť na severu Evropy jako Zvejnieki, Olenij ostrov nebo Lokomotiv není snadné jednoznačně rozeznat postmezolitickou složku), avšak zároveň je také neúplný vzhledem k zatopení šelfů vzestupem mořské hladiny během tání ledovců a lokálně i v důsledku tektonických pohybů (jižní Dánsko, severní Německo); k tomu přispívalo i ojediněle zjišťované žárové a kostrové pohřbívání do vody (např. *Vencl ed. 2013*, 142 s lit.), s nímž zřejmě souvisí většina nálezů izolovaných lidských kostí v akvatické zóně poblíž sídlišť, nejprůkazněji ovšem v případech výskytu dláždění ve vodě (*Hallgren – Fornander 2016*; *Gummesson – Molin 2016*). Nápadné kumulace pohřbů v blízkosti vodních ploch (na mořském pobřeží, v ústích velkých řek, na březích jezer a na ostrovech, z nichž některé měly dominantně

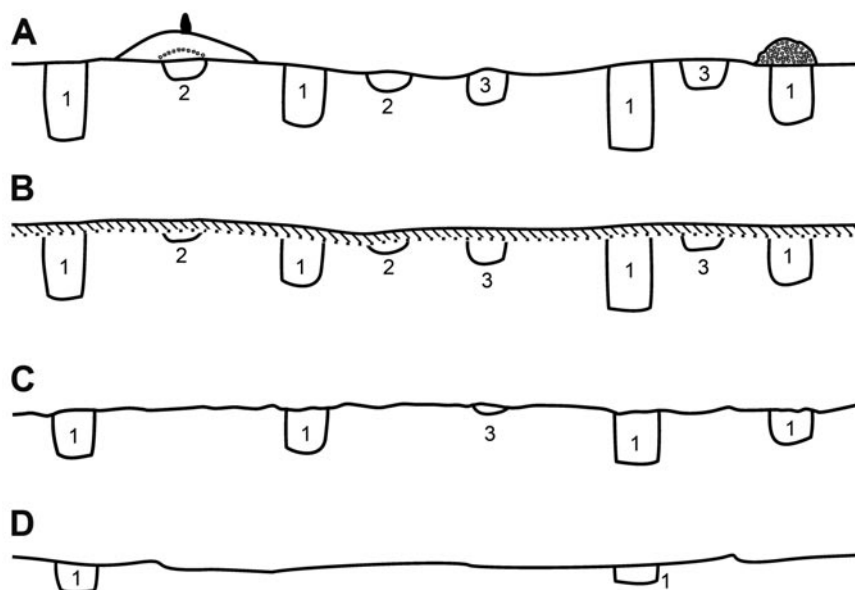
pohřební funkce) souvisí s intenzivním lokálním osídlením, které bezpochyby výrazně profitovalo až záviselo na využívání akvatické biomasy. Relativní vzácnost pohřbů ve vnitrozemí zčásti odpovídá nižší hustotě osídlení, zčásti však i nepříznivým půdním podmínkám pro zachování kostí. Praxe druhotných pohřbů i žárového ritu připouští možnost, že pohřebiště nemusela sloužit výhradně lokální komunitě; vlastně nevíme, kdo pohřebiště užíval (Larsson 2016b, 906). Hroby na pohřebištích se málokdy vzájemně porušují, takže rovny byly na povrchu znatelné nebo označené (v žárovém hrobu A z lokality Hermitage v Irsku se našla kulová jamka pro dřevěný kůl: Little et al. 2016, 226, Fig. 2, jenž podle etnohistorických analogií býval využíván k zavěšování).

Rozšíření mezolitických pohřbů v Evropě (Grünberg 2016, 14, Fig. 1; Meiklejohn – Babb – Hiebert 2016, Figs. 1–2) se od výskytu soudobých sídlišť liší; třebaže jsou pohřby známy zatím jen z poloviny evropských zemí a frekvenci jejich výskytu nesporně ovlivňuje intenzivnější bádání v západní a severní Evropě, budoucí objevy sotva podstatněji změň tendence k jejich hromadění v blízkosti vodních ploch; kromě mořských pobřeží a ostrovů jde i o okolí jezer a velkých řek. Naproti tomu z vnitrozemí Evropy – ale kupodivu i Dánska nebo Švédska – jsou pohřby vzácnější nebo takřka scházejí (ale naleznou-li se z nich pouze zbytky zubů, případně jen skvrny barviva v jámách, jejich snížená nápadnost vede ke zkeslení frekvence, případně může způsobit jejich sekundární absenci). Základní přitažlivost vodních ploch primárně tkvěla v množství biomasy v jejich okolí, neboť kombinace akvatických i terestrických zdrojů zajišťovala mezolitikům celoroční obživu. Na severu Evropy navíc zjevně docházelo k zahušťování osídlení pobřeží ustupujícími populacemi ze zaplavovaných území, neboť v Severním i Baltském moři zakryla transgrese rozsáhlá území během pozdního paleolitu a staršího mezolitu osídlená. Naopak místy – jako v deltě Rýna a Meuse – zkeslují obraz mezolitického osídlení mocné pokryvy mladších sedimentů, které území s dunami postupně překryly a pro archeologický výzkum je učinily z ekonomických důvodů nesnadno dostupnými (Louwe Kooijmans – Hamburg – Smits 2016). Naproti tomu několik set primárních mezolitických pohřbů pochází z nápadných hromad mušlí na portugalském pobřeží (Hellewell – Milner 2016), které upoutaly pozornost již v 19. století. Patrně nadhodnocena je frekvence pohřbů v jeskyních, které na rozdíl od lokalit pod širým nebem nejsou přehlédnutelné a jako nápadná místa v krajině se těšila pozornosti archeologů už od počátku.

Je zřejmé, že dnešní stav poznání mezolitického pohřbívání někdejší realitu výrazně zkesluje: ostatně všechny archeologické mapy původní obraz do jisté míry deformují (např. Vencl 2003), a to působením globálních i lokálních přírodních a antropogenních faktorů. Uchování lidských pozůstatků závisí na fyzikálních i chemických vlastnostech zeminy, na úložních poměrech (na intenzitě eroze nebo sedimentace, resp. na vzdálenosti tehdejšího a dnešního povrchu podloží, určující, zda výzkum probíhá v úrovni nebo hluboko pod tehdejším povrchem: cf. obr. 1), ale neméně na kulturně formovaném lidském chování, a to jak jednání pravěkých lidí (určující nápadnost jednotlivých funerálních forem z hlediska velikosti i konstrukce, četnosti výbavy, ale i z hlediska odolnosti materiálů a v neposlední řadě také volbě hloubky uložení pozůstatků do země), tak na postdepozicičních aktivitách (na četnosti, intenzitě a hloubce dosahu souhrnu antropogenních činností, a to až po kvalitu exkavace a dokumentace archeologických pramenů), dostupnosti z časoprostorových podmínek výzkumu i zpracování – např. včetně faktoru vzdálenosti jednotlivých oblastí od badatelských center –, a navíc záleží i na lokální badatelské tradici a na prioritách výzkumu v dané zemi.

Uspokojivé vysvětlení disproporce mezi prostorovým výskytem sídlištních a funerálních pramenů mezolitu dosud schází: proti názoru R. Peyroteo Stjerna (2016a, 636), že výskyt hrobů odpovídá oblastem vyšší intenzity specializovaného výkumu, stojí fakt (cf. Gramsch 2016, 398), že v poválečné době bylo v sv. Německu plošně zkoumáno 35 mezolitických lokalit, přičemž se hroby našly pouze v Berlíně-Schmökowitz; naproti tomu se v Polsku ve stejném období zkoumala dokonce sta lokalit, ale počet mezolitických hrobů tam zůstává stále nižší než v sv. Německu. Z toho plyne, že množství zjištěných hrobů v regionech závisí i na dalších okolnostech, např. na špatných podmínkách pro dochování organických pozůstatků na dunách, štěrkopiscích a na odvápněných půdách. Absenci mezolitických pohřbů v suchozemských státech střední Evropy (ČR, Slovensko, Maďarsko a s výjimkou jediné alpské lokality i Rakousko: cf. Grünberg 2016, Fig. 1) lze vysvětlovat jejich relativně nízkou nápadností i malou přitažlivostí ve srovnání s prameny mladšího pravěku, okrajovým badatelským zájmem o výzkum mezolitu, ale rovněž intenzitou destrukce povrchu erozí a orbou (proto drtivou většinu pramenů mezolitu tvoří mnohde pouze kamenná industrie z ornice: např. Vencl ed. et al. 2006). Ovšem i ve vnitrozemí Dánska, Švédska nebo Pyrenejského poloostrova, tedy zemí s hojným výskytem pohřbů při pobřeží, se mezolitické pohřby vyskytují nápadně vzácně: není zřejmé, zda to lze zčásti přičítat transportovatelnosti druhotných pohřbů (kremací, očištěných kostí) z vnitrozemí do blízkosti vodních ploch, tedy funerálnímu chování tamních mezolitiků, nebo nepříznivým půdním podmínkám pro uchování pohřbů ve vnitrozemí.

Obr. 1. Schema vztahu mezi hloubkou uložení základních typů pravěkých pohřbů a jejich kvalitativní a kvantitativní redukci: **A** simulace pravěké situace, **B** změny způsobené orbou a erozí, **C** stav po šetrném mechanickém odkluzu půdy, **D** po přípravě staveniště na nerovném povrchu nebo v brownfieldu. Vysvětlivky: **1** primární kostrové hroby, **2** sekundární žárové hroby, **3** terciární hroby (vzniklé vícenásobnými manipulacemi s pozůstatky). Kresba B. Hružová.

Archeologické nálezy v řekách, jezerech i mořích mají nesporně nejednotný původ: kromě dopravních nehod, kdy poloha předmětů na dně nasvědčuje ztroskotání lodi, lze nálezy jednotlivých předmětů vykládat i jako doklady ztrát, jejich nahromadění mohou souviset s obětmi (přesvědčivě působí kumulace zbraní poražených, obětovaných vítězi v poděkování božstvům za vítězství v bitvě) atd. M. Eliade (1958, 188) tvrdí na základě srovnávacího studia, že záměrné ukládání věcí do vody souvisí všeobecně s reintegrací a regenerací. Ukládání artefaktů, zvířecích kostí aj. do vody je v evropském mezolitu obecným jevem (situaci ovšem do jisté míry komplikují sídlištní nálezy ze zatopených šelfů v prostoru mezi Skandinávií a Británií), takže náklonnost mezolitiků k pohřbívání do vody, místy i na kamenných dlážkách v jezerech nebo při pobřeží (např. *Hallgren – Fornander 2016*), i v blízkosti vod lze považovat za součást tohoto v podstatě obětního chování (za evidentní oběti, resp. projevy úcty, lze pokládat nálezy celých zvířat ve vodě, z nichž některá byla v Británii, Německu nebo Skandinávii zastřelena hroty, které skončily v jejich tělech: *Chatterton 2006*, 103).

Např. S. A. Sørensen (2016, 67) se na základě mimoevropských etnohistorických paralel domnívá, že preference pro pohřbívání v pobřežních oblastech Dánska a Švédska souvisí s mezolitickou kosmologií, která nám zůstává neznámou. Lze se pokoušet také o jiné spekulativní nemateriální interpretace, totiž odkazem mezolitiků na jejich úzký vztah k vodě, resp. k moři: v Evropě nejstarší Hésiodův výklad genealogie panteonu (pochází právě z doby vzniku řecké abecedy v 8. stol. př. Kr.) se nepochybně zakládá na mýtech tradovaných od nepaměti, tedy obsahujících pravěké vrstvy kosmogonických představ. Hésiodovo schéma řízení světa je zjevně archaické, neboť triviální: zahrnuje tři sféry, a to nebe, zemi, moře; v řecké verzi měl hromovládce jméno Zeus, říši podsvětí panoval jeho bratr Hádés a mořskou říši ovládal další Diův sourozenec Poseidón. Připustíme-li, že základní schéma řeckého panteonu pravděpodobně odpovídá starším verzím, mohl by zahrnovat i předneolitické ekvivalenty suverénů moří i podsvětí (včetně podzemních řek): pak by pohřbívání období mezolitu v jeskyních vyjadřovalo – vedle snahy o blízkost zesnulých i živých příslušníků komunity – také respekt k vládci podsvětí, zatímco pohřbívání do vody nebo do její blízkosti deklarovalo zároveň úctu k pánu vodstva. Mezolitici byli jako rybáři a námořníci dělníky moře; respekt k mocnému vládci štědrého i nebezpečného živlu lze proto i v mezolitu důvodně předpokládat, neboť vyplýval z rizik každodennosti: smrt a pohřeb do vody se proto mohly mezolitikům jevit jako přirozená součást jejich způsobu života a v pohřbech do vody nebo v její blízkosti se může odrážet úcta mezolitiků k jejich existenční konstantě.

5.2. Projevy násilí

5.2.1. Zranění zbraněmi

Prvé archeologické projevy ozbrojeného násilí představují letální zranění na lidských kostech (*Venc 1979; 1984a; b*). Výskyt zranění v archeologii čelí interpretačnímu podhodnocování, a to proto, že jejich hmotné stopy jsou podreprezentovány, neboť (1) zdaleka ne všechny oběti ozbrojených skupinových střetů se dočkaly pohřbu do země, (2) část stop násilí zaniklo v primárních pohřbech rozkladem kostí,

sekundárním pohřbíváním žehem a terciárními (vícefázovými) funerálními formami, ale i proto, že (3) letální zranění měkkých tkání nezanechala stopy, takže např. ani nálezy hrotů šípů nebo oštěpů v prostoru těla nejsou důkazem násilné smrti, pokud neutkvěly v kostře (nehledě k tomu, že část zranění objeví až na ně orientovaná analýza).

Vedení meziskupinových vražedných střetů může mít genetický základ (Wade 2003): šimpanzi se od lidí oddělili asi před 5–6 miliony let, obojí žijí/žili v komunitách založených na příbuzenských vztazích samců (což není v živočišné říši obvyklé, ale převažuje u většiny lovců a sběračů). Pouze šimpanzi a lidé podnikají vražedné výpady do teritorií sousedů, kde zabíjejí samce. Podíl ztrát ve střetech mezi skupinami šimpanzů v národním parku Gombe v Tanzánii a mezi sousedními komunitami amazonských Janomamů (objevených teprve před 100 lety) činí ca 30 %.

Nejstarší zranění zbraněmi v podobě vstřelených hrotů do lidských kostí pocházejí z pozdního paleolitu severní Afriky (např. Jebel Sahaba v Núbii, kde 24 z 59 pohřbů obsahovalo v kostře projektil, nejstarší ca 13 500 BC: Wendorf 1968, 990, Fig. 36; Vencl 1984b; Close 1996; Parker Pearson – Thorpe eds. 2005, 8) i Evropy (San Teodoro na Sicílii, Grotta dei Fanciulli v Grimaldi, Grotte des Enfants na středomořském pobřeží v Itálii, ca 13 000 BP, tj. ca 13 400 BC: Schulting 2009, 224; zcela však scházejí mezi 400 kostrami natúfienu, takže jev nelze generalizovat: cf. Thorpe 2005, 9). Pohřebiště Jebel Sahaba svědčí pro existenci ozbrojených skupinových střetů během pozdního paleolitu v Africe, ale tam i v Evropě brání ve zjištění nástupu této formy násilí na sklonku pleistocénu dosud omezený rejstřík i frekvence nálezů.

Teprve během mezolitu v Evropě (Vencl 1984b; 1991) zranění zobecněla a zároveň narostla variabilita projevů násilí: vedle kamenných i kostěných hrotů vstřelených a uvízlých v lidských kostrách jde o zhmoždění a fraktury lebek úderem, o hlavy odřezané od těl i s krčními obratli (např. Orschiedt – Kind 2016), stopy skalpování (Skateholm, Ofnet, Strandvägen, Kanaljorden aj.: Ahlström 2008; Orschiedt 2005; Hallgren – Fornander 2016, 164), případně i o amputace chodidel a dlaní (Volos'ke: Danilenko 1955). Zjevně nejde o traumata vzniklá pracovními činnostmi nebo nehodami, přičemž scházejí indicie pro jejich kultovní interpretaci; na pohřebištích se zranění občas vyskytují hromadně (Vasylivka, pohřebiště 1 a 3: Stoljar 1959; Telegin 1961; cf. Vencl 1991, 220), objevují se v hrobech více osob (např. kostěný hrot v kostře muže A v trojhrobu 19 z Bøgebakken: Albrethsen – Brinch Petersen 1976), odpovídajících skupinovým konfliktům.

Na pohřebišti z mladší fáze mezolitu ve Schela Cladovei (přes 60 hrobů) zemřelo násilnou smrtí asi 15 % dospělých vstřely kamenných nebo kostěných hrotů do kostry (Boroneanț – Nicolaescu-Ploșor 1990; Bonsall 2008, 263 sq., Fig. 10:5; cf. Vencl 1984b, 1991, 222), další utrpěli fraktury lebky aj. Taková frekvence zranění je v mezolitu regionu Železných vrat neobvyklá, ale výskyt letálních zranění tam není ojedinělý (např. ve Vlasac, v pánevní kosti mladého muže z hrobu 4a utkvěl kostěný hrot: Roksandić 2000).

Svazky mezolitické konference v Halle 2013 (Grünberg et al. eds. 2016) neobsahují příspěvky, věnované interpretaci projevů různých forem násilí, které J. M. Grünberg (2016, 20) zmiňuje pouze jako projevy interpersonálního násilí uvnitř mezolitických komunit, aniž by diskutovala argumenty pro jejich výklad jako ozbrojených skupinových konfliktů od západní Evropy až po Sibiř, postihujících příslušníky komunit bez rozdílu pohlaví i věku (Vencl 1984a; b; c; 1991; 1999; Karsten – Knarrström 2001, 171; Bazaliiskiy – Savelyev 2003, 26; Roksandić ed. 2004; Orschiedt 2005; Brinch Petersen 2006; Piek – Terberger eds. 2006; Brinker et al. 2015 aj.). Argumentačně nezdůvodněný odklon od interpretace zranění násilím se občas vyjeví v některých současných interpretacích (v aktech konference se projevil zejména většinovým popíráním antropofagie: cf. Brinch Petersen 2016, 59).

Pro ilustraci zmíněné tendence uvedu jako příklad problém interpretace nového nálezu ze Strandvägen ve Švédsku (Gummeson – Hallgren – Kjellström 2018), kde se na pozůstatcích nejméně 10 osob v mezolitických primárních hrobech našly na lebkách 7 mužů a žen výrazné stopy úderů; smrtelná zranění lebek však Gummeson et al. (2018), Fig. 4–5, považují za stopy nehod, neshod nebo nespecifikovaného násilí. Identická zranění 7 lebek z 10 ukazují podle mého soudu na původ shodným způsobem a připouštějí spíše jednorázový vznik; považovat všechna zranění téhož druhu např. za následek nehod neodpovídá pravděpodobnosti. Autoři zjistili, ale neinterpretovali, že smrtelná zranění lebek mužů se nacházejí na temeni, kdežto zranění žen v týlní části lebek. Soudím, že za příčinu smrti lze považovat nejspíše (1) ozbrojený útok, při němž napadení muži padli čelně v boji a ženy byly pobity při pokusech o útěk (nelze vyloučit, že i zbylé tři osoby mohly zemřít na zranění, která se na kostrách neprojevila); u takové události bychom však očekávali společný hrob nejspíš spřízněných obětí; (2) za méně pravděpodobný považují motiv dlouhodobé krevní msty, jíž by nasvědčovaly spíše jednotlivé standardní pohřby.

5.2.2. Antropofagie

Odmítání existence kanibalismu ignoruje existenci zmíněného jevu v živočišné říši včetně primátů, etnohistorické prameny od antiky až do současnosti (např. hysterické odmítání kanibalismu mezi účastníky

Franklinovy expedice v r. 1850 britskou veřejností: cf. *Květina a kol. 2015*, 91) i forenzně ověřené doklady starým paleolitem počínaje (např. *Vencl 2016a* s lit.). Pro mezolit existuje forenzní doklad z jeskyně les Perrats, Agris v Charente. Navzdory tomu, že část archeologů antropofagii ještě stále zcela popírá (*Peter-Röcher 2018*) nebo alespoň pochybuje o její prokazatelnosti (*Zeeb-Lanz 2018*), množí se forenzní doklady její existence, třebaže u některých starších nálezů jako např. z Dyrholmen v Dánsku, kde se našlo ca 100 rozbitých kostí 10 až 20 mladistvých v odpadní mokré zóně nedaleko sídliště (*Brinch Petersen 2016*, 55 sq. s lit.), nebyly ještě provedeny; S. M. Bello et al. (2016) stanovili na základě mikroanalýz lidských kostí z magdalénienu v Gough's Cave v Británii a ze tří srbských mesoliticko-neolitických lokalit Lepenski Vir, Padina a Vlasac kriteria pro odlišení kanibalismu (aniž by zmínili možnost existence etnologicky až do současnosti doloženého typu antropofagie, nezanechávající žádné stopy na kostře, protože jde o konzum měkkých tkání jako jater, genitálií, srdcí, případně i svaloviny; nesprávné je rovněž jejich přesvědčení o sepjetí kanibalismu s pohřbíváním), ač pro období mezolitu B. Boulestin (1999) a B. Boulestin a A. S. Coupey (2015) prokázali nálezem otisků lidského chrupu na fragmentech lidských žeber a na společně s nimi nalezenými stejně řeznický pojednanými kostmi lovných zvířat nutritivní motivaci kanibalismu, jehož existenci dokládají i texty Starého zákona (např. 5. kniha Mojžíšova, 28:53, připouští nouzovou nutritivní antropofagii ve jménu naděje na zachování genů), středověké i novověké zprávy o evropské antropofagii v době potravní nouze, např. při katastrofách, v obležení, ve válce, při polárních výpravách, v obdobích neúrody – cf. *Montanari 2003* s lit. – i novověké doklady nutritivního kanibalismu v předprůmyslových společnostech v oblastech chudých na bílkoviny.

5.3. Kult lebek

Mezi nápadné rysy mezolitu náležejí varianty zvláštní pozornosti, věnované lebkám, která však sahá nejspíše až do středního paleolitu (pohřeb trupu neandertálce bez postmortálně oddělené lebky pochází z jeskyně Kebara; neandertálská lebka obložená dokola kameny a kostmi se našla v jeskyni Quattari na Monte Circeo ve střední Itálii (*Oliva 2016*, 38–39). Z aurignacienu lze v této souvislosti se značnou výhradou zmínit např. nález tří lebek v bočním výklenku v Mladečských jeskyních (*Oliva 2016*, 222), které ovšem byly zachráněny bez nálezů z jejich okolí.

V mezolitu se ovšem kult lebek projevoval zvláště výrazně, objevoval se však občas i později (v neolitu např. masově ve formě výskytu lebečních číší v Herxheimu, z kontextu pozdní fáze kultury s lineární keramikou: *Boulestin – Coupey 2015*; m.j. i rituální uložení 12 lebek a psí lebky s milodary v jámě MMK ve Džbánicích: *Podborský 2006*, 170 sq. s lit.), od biblických dob až do novověku se lidská hlava objevuje jako válečná trofej i hmotně (např. u Sarmatů, Germánů, Avarů, Tatarů aj.: *Vencl 1984c*, 206 sq.); na literární zprávy o tajemné moci mrtvé hlavy (*Čadík 1920*) volně navazují etnohistorická data, dokládající přežívání představ tohoto druhu až do současnosti.

Nálezy hlav a jejich protějšky v podobě pohřbů bezhlavých trupů představují dvě z forem částečných pohřbů. V evropském mezolitu poutají pozornost nálezy lebek jednotlivě i ve skupinách, které se vyskytují v různých oblastech: stovky lebek i ve skupinách a vzácněji také bezhlavé kostry se v Levantě i Anatólii vyskytují od pozdně paleolitického natúfienu (od ca 12 000 BC) do předkeramického neolitu (*Perschke 2013*, 99, Tab. 1, udává výskyt pohřbů těl bez hlavy od natúfienu do PPNB, jednotlivých pohřbů lebek od natúfienu do PPNC, hromadných pohřbů lebek od PPNA do PPNB, modelované obličejové a malování lebek PPNB).

Na východním tellu Çatalhöyük (*Řídký 2015b*) ve středním Turecku se v superpozici domů PPNB z nepálených cihel nacházejí podlahy omítané měkkou vápenatojílovou směsí, pod něž se pohřbívali obyvatelé domu bez rozdílu věku a pohlaví, pohřby byly sekundárně přemisťovány, byly vyjímány části koster a zvláště lebky, vyhledávané i ve starších stavbách a přikládány k jiným pohřbům (zvláštní úctě se tam těšily i lebky turů, kdežto v Lepenském Viru lebky zubrů a jelenů: *Borić – Stefanović 2004*, Fig. 7).

Na srbském břehu Dunaje v oblasti Železných vrat se např. mezi 119 hroby lokality Vlasac vyskytlo 7 pohřbů lebek (oddělených od těl až po rozkladu měkkých tkání) obložených na rozdíl od ostatních pohřbů kameny (*Srejović – Letica 1978*; *Borić 2010*; *Hallgren – Fornander 2016*, 173 s lit.). Ve Vlasac a Schela Cladovei se komplementárně našly i pohřby dospělých bez lebek (*Bonsall 2008*, 257 s lit.).

Z mezolitu jižního Německa pocházejí pozůstatky minimálně 55 osob, z nichž 38 tvoří pohřby lebek: blízko vchodu jeskyně Grosse Ofnet se našly dvě jámy se 34 hlavami (20 dětí, 9 žen a 4 muži, od novorozence po senila, možná skupina slabších členů komunity, hledající úkryt před nepřáteli) odřezanými od těl (lebky s mandibulami a krčními obratli se stopami po řezech; několik lebek má zranění, část z nich nesporně smrtelných) v jamách s červeným okrem, bez postkraniálních kostí, doprovázených ozdobami (215 srnčích zubů a 4250 ulit plžů s perforacemi); ve vchodu jeskyně Hohlenstein-Stadel ob-

sahovala malá jáma s červeným okrem hlavy muže, ženy a dítěte odřezané i s obratli (lebky dospělých nesou stopy smrtelných úderů, žena měla ozdoby), položené na kamenných deskách; u vchodu malé jeskyně pod převisem Hexenküche v Kaufertsbergu u Lierheimu se našla odřezaná hlava mladého muže, nesoucí stopy úderů a stopy červeného barviva; tyto lokality patří mladému mezolitu. Uvedené nálezy zároveň dokládají existenci skupinového ozbrojeného násilí snad vyhlazovací povahy (letální zranění na lebkách, odřezávání hlav), ale výskyt červeného barviva v jamách a početné ozdoby dokládají standardní praktiky rituálního pohřbívání (*Orschiedt – Kind 2016; Orschiedt 2005* považoval nálezy z Ofnet za doklad válečného konfliktu).

Ve Francii se pod převisem v Mannlefelden v Alsasku našla (v sedimentech z přelomu boreálu a atlantiku) odřezaná hlava s mandibulou a krčními obratli a se stopami letálních zranění a stopami ohně (*Boulestin – Henry-Gambier 2012*).

Abri des Autors v údolí Meuse v jižní Belgii obsahovalo m.j. kolektivní hrob z 9. tisíciletí BC, obsahující pozůstatky 5 dospělých (z nich jeden zpopelněn) a 6 dětí v malé jamce; skládal se z dobře zachovaných kostí (našly se i mléčné zuby a dětská sterna) značně nekompletních disartikulovaných koster, jimž scházely lebky a dlouhé kosti, které skončily někde jinde; navíc se ve štěrbině převisu našlo zastrkaných 32 falangů, z nichž kosti nohou patřily jednomu dospělému, ale kosti rukou minimálně třem jedincům včetně toho pohřbeného žehem (*Cauwe 2001*).

Na dně mělkého jezera ve Strandvågen na Gotlandu ve Švédsku se na kamenném dláždění našly disartikulované pozůstatky 12 jedinců (spolu s artefakty z kamene, parohu, kosti a dřeva, proutí, kůry) z mladého mezolitu (ca 6100–5600 cal. BC). Prostor patrně sloužil jako místo konání společenských a rituálních praktik loveckých skupin. Dvě lebky se zachovaly nastrčené na dřevěných kůlech a stopy rozšiřování otvorů na spodině lebeční i ostatních lebek naznačují, že všechny byly vztyčovány nad hladinu jezera (*Hallgren – Fornander 2016*).

Na pohřebišti Petschanitsa u Oněžského jezera se v obj. 1 našla mužská lebka posypaná slínem (*Oshibkina 2016, 807*).

Kontinentální rozsah jevu a zároveň další variantu kontextu dokumentuje mezolitické až časně neolitické pohřebiště rybářů (podle rozborů složení kostí) Lokomotiv u Bajkalského jezera (dle nekalibrovaných dat ¹⁴C ca 7000–6000 B.P.), největší v povodí jezera. Od objevu v r. 1897 tam byla výstavbou Irkutsku zničena sta hrobů; z výzkumů v letech 1927–1997 pochází 87 hrobů (a nejméně 50 hrobů zůstává neprokopáno v městském parku); z dokumentačně dochovaných 71 hrobů (oválné jámy hl. 30–220 cm) pocházejí kostrové pohřby 124 osob a 1 vlka. Z toho tvoří téměř čtvrtinu (29) těla, jejichž lebky byly odřezány mezi 1. a 2. obratlem ještě před uložením do hrobu (*Bazaliiskiy – Savelyev 2003*) a na místa jen některých lebek byly vloženy početné nebo významné milodary (např. řezba hlavy losa a zdobený hrot, obojí z kosti). Společné hroby 4 až 8 osob obsahovaly 36 jedinců, z nichž 22 postrádalo lebky a těla ležela tak, že byla ukládána do hrobů již bez nich; z těchto hrobů navíc pocházejí doklady usmrcení zbraněmi (hrob L-10 obsahoval tělo muže, v jehož hrudníku se našlo 35 hrotů šípů, v hrobu L-22 se našly hroty šípů vstřelené do bederních obratlů dvou jedinců). Izolované lebky se na pohřebišti nenalezly, takže skončily ve světě živých. Bezhlavá těla se v regionu vyskytovala i na časně neolitických pohřebištích: převládalo uložení těl na záda v natažené poloze, výbava hrobů byla převážně bohatá (udice, návnady, harpuny, ozdoby, hroty šípů, zvířecí kosti, zuby svišťů aj., průměrný počet milodarů od 10 do 80, maximálně ca 300), jen menšina mužských, ženských a dětských pohřbů se našla bez výbavy. Pohřeb sibiřského vlka představuje protějšek pohřbů psů v evropském mezolitu.

Zvláštní pozornost zasluhuje fakt, že pouze 43 těl bylo pohřbeno jednotlivě, kdežto 81 koster pochází ze společných hrobů 2 až 8 osob; v 15 hrobech se našla těla uložená do hrobů vedle sebe, ale protisměrně (ukládání hlav vedle chodidel má protějšky jak na pohřebišti Skateholm II – *Larsson 1988*, tak na mezolitických/časně neolitických pohřebištích v Pobajkalí) a případně i ve vrstvách nad sebou, což nasvědčuje úmrtím v krátkém časovém intervalu a jednorázovému uložení do země: mohly to sice způsobit nakažlivé nemoci, případně otravy nebo zvyk ukládat do hrobů podřízené osoby jako doprovod do zsvětí, pokud nejde o odkládané pohřby zemřelých z doby mrazů, které znemožňovaly hloubení hrobových jam, ale nálezy usmrcených zbraněmi nasvědčují násilné smrti, vzhledem k četnosti zřejmě skupinovými ozbrojenými střety. Odřezávání lebek připouští interpretaci jejich většinového využití jako trofejí, vzácněji snad i jako memorabilií (v případech vkládání významných milodarů do míst chybějících lebek v hrobech jednotlivců).

U mělce zahluobených hrobů však mohou lebky jen zdánlivě chybět proto, že je zničila orba (např. Dudka VI-16 a VI-17: *Bugajska – Gumiński 2016, 237*).

5.4. Na okraj výtvarných projevů v mezolitu

O chování lidí občas vypovídají i výtvarné projevy, v mezolitu však pouze omezeně. Hojněji se v mezolitu vyskytují v severních oblastech, kde se větší měrou uchovaly organické hmoty. Většina rytých projevů na přenosných předmětech má charakter jednoduchých geometrických motivů (klikatka, mřížování, vlnovka) a dekorativních struktur na kostěných nástrojích a zbraních (zejména na hrotech), na jantarových závěscích, méně na kamenech a výjimečně na zlomcích dřevěných dopravních prostředků (zlomků lyží a saní; několik dřevěných pádel lopatovitěho tvaru nese výjimečnou výzdobu perfektními kurvilineárními i geometrickými vzory, které připomínají design severoamerických Indiánů: *Plonka 2003*, Fig. 265–269). Vzácně se vyskytující i plastické figurální motivy jsou realističtější u lovné zvěře, kdežto pokusy o lidské figury trpí až dětskou neumělostí a schematičností (*Plonka 2003*, Fig. 270–273). Užívání barviv v hrobech vyvolává domněnky o možnosti nedochovaného malování těl, případně tetuáží.

Jen místy se v Evropě dochovaly projevy skalního umění: nepoččetněji na stovkách lokalit ve Skandinávii (výjimečně datované v Norsku díky rychlému isostatickému vzestupu pobřeží již od 8300 cal. BC: *Bailey 2008*, 368 s lit.) s naturalistickými motivy lovné zvěře (medvěd, sob, los, velryba, tuleň, ryby, ptáci), ale i s loděmi, loveckými a rybářskými nástroji nebo abstraktními náměty; naproti tomu hojně projevy tzv. levantského umění ve východním Španělsku lze obtížně datovat, neboť trvaly od mladého paleolitu do doby železné; mezolitu náleží projevy z jeskyně Addaura na Sicílii (*Bailey 2008*, 368 s lit.). Výjimečný prostor v mezolitické Evropě představuje oblast Železných vrat na srbském a rumunském břehu Dunaje, v relativní blízkosti Předního východu: styl a profesionální dokonalost plastik i koncept trapezovitých stavebních konstrukcí – včetně techniky vápnitofilovitých podlah – lokality Lepenski Vir (obě úrovně realizace nesrovnatelné se staršími protějšky z Vlasac) si nedovedu vysvětlit jinak, než jako doklad přítomnosti cizorodé skupiny specialistů odkudsi z kultivovaného prostředí pozdního prekeramického neolitu s rozvinutou dělbou práce, kteří specifické ideje lokálního barbarika realizovali tak svrchovaným způsobem.

6. ZÁVĚR

Základním znakem pramenů paleolitického funerálního chování je časoprostorová nedostatečnost; jejich míra neúplnosti vylučuje zobecnění a v zásadě vypovídá jen o existenci, přičemž nízká kvalita dochování sugeruje druhotnou primitivitu pohřbívání. Relativně úplnější údaje pocházejí až ze sklonku mladého paleolitu, z magdalénienu, v němž sice dominují nálezy rozptýlených lidských kostí, ale vzácné doklady pohřbů kostrových, kremací i terciárních (vícefázových) hrobů dokládají existenci nejstaršího polyrituálního pohřbívání.

Evropský pozdní paleolit se ve srovnání se severní Afrikou i oblastí natúfienu na Předním východu jeví podstatně chudším způsobem, neboť tam se již objevovala nesporná nejstarší pohřebiště s řadou výrazných prvků, které během mezolitu zobecněly i v Evropě, a to v kontinentálním měřítku. Mezolitické pohřbívání se vyznačuje komplexním, polyrituálním přístupem mimořádné variability. Přes časoprostorové mezery v pramenech (pohřby se v Evropě výrazně kumulují v blízkosti vod, kdežto vnitrozemí s výjimkou okolí jezer a ostrovů bývá podstatně chudší) představují funerální prameny mezolitu nejstarší kvantitativně i kvalitativně reprezentativní soubor dat svého druhu v pravěku Evropy. Jako jediný zdroj dat o pravěkých lovecko-sběračských společnostech má jejich znalost význam i pro chápání torzovitých dat z paleolitu a na druhé straně tvoří srovnávací rovinu pro posuzování otázek utváření povahy a forem pohřebnictví v různých regionech časněho neolitu. Pro území střední Evropy je zjevné, že vysoce variabilní mezolitické funerální chování se od víceméně stereotypních pohřebních způsobů kultury s lineární keramikou podstatně liší.⁶

LITERATURA

- Ahlström, T. 2008*: An early example of scalping from the Mesolithic cemetery Skateholm, Sweden. In: Piek, J. – Terberger, T. (eds.), *Traumatologische und pathologische Veränderungen an prähistorischen und historischen Skelettresten*, Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 3, 59–66.
- Ahola, M. 2016*: Re-thinking the Stone Age burial ground of Jönsas, Southern Finland. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 185–191.

⁶ Za informace a podporu při opatrování literatury srdečně děkuji J. Eignerovi a F. Ochranovi.

- Albrethsen, S. – Brinch Petersen, E. 1976: Excavation of a Mesolithic Cemetery at Vedbaek, Denmark, *Acta Archaeologica* 47, 1–28.
- Arias, P. 2016: Grave goods in the Mesolithic of southern Europe: an overview. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 692–704.
- Bailey, G. 2008: Mesolithic Europe: Overview and New Problems. In: Bailey, G. – Spikins, P. (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge, 357–371.
- Bailey, G. – Spikins, P. eds. 2008: *Mesolithic Europe*. Cambridge.
- Bar-Yosef, O. – Sillen, A. 1993: Implications of the new accelerator date of the charred skeletons from Kebara Cave (Mt. Carmel), *Paléorient* 19:1, 205–208.
- Bazaliiskiy, V. I. – Savelyev, N. A. 2003: The Wolf of Baikal: the „Lokomotiv“ Early Neolithic Cemetery in Siberia (Russia), *Antiquity* 77, 20–30.
- Bello, S. M. – Wallduck, R. – Dimitrijević, V. – Živaljević, I. – Stringer, Ch. B. 2016: Cannibalism versus funerary defleshing and disarticulation after a period of decay: comparisons of bone modifications from four prehistoric sites, *American Journal of Physical Anthropology* 161:4, 722–743.
- Bonsall, C. 2008: The Mesolithic of the Iron Gates. In: Bailey, G. – Spikins, P. (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge, 238–279.
- Bonsall, C. et al. 1997: Mesolithic and Early Neolithic in the Iron Gates: a palaeodietary perspective, *Journal of European Archaeology* 5, 50–92.
- Bonsall, C. – Macklin, M. G. – Payton, R. W. – Boroneanț, A. 2002: Climate, floods, and river gods: Environmental change of the Mesolithic-Neolithic transition in south-east Europe, *Before farming: the archaeology of Old World hunter-gatherers* 3–4, 1–15.
- Borić, D. 2002: Lepenski Vir conundrum: Reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorge, *Antiquity* 76, 1026–1035.
- Borić, D. 2010: Happy Forgetting? Remembering and Dismembering Dead Bodies at Vlasac. In: Borić, D. (ed.), *Archaeology and Memory*. Oxford, 48–67.
- Borić, D. – Stefanović, S. 2004: Birth and death: Infant burials from Vlasac and Lepenski Vir, *Antiquity* 78, 526–546.
- Borić, D. – Jevtić, M. 2008: Investigations of the Archaeological Site of Tabula Traian Cave, *Arheološki pregled* 4 (2006), 11–15.
- Borić, D. – Rajčević, J. – Stefanović, S. 2009: Mesolithic cremation as elements of secondary mortuary rites at Vlasac (Serbia), *Documenta Praehistorica* 36, 247–282.
- Borić, D. – French, C. A. I. – Stefanović, S. – Dimitrijević, V. – Cristiani, E. – Gurova, M. – Antonović, D. – Allué, E. – Filipović, D. 2014: Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia), *Journal of Field Archaeology* 39, 4–31.
- Boroneanț, A. – Bonsall, C. 2016: The Icoana burials in context. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 757–772.
- Boroneanț, V. – Bonsall, C. – McSweeney, K. – Payton, R. – Macklin, M. 1999: A Mesolithic burial area at Schela Cladovei, Romania. In: Thévenin, A., *L'Europe des derniers chasseurs: Épipaléolithique et Mésolithique*, Actes du 5e colloque international UISSPE, commission XII, Grenoble, 18–23 septembre 1995. Paris, 385–390.
- Boroneanț, V. – Nicolăescu-Plopșor, D. 1990: Lessons traumatiques violents datant de l'Épipaléolithique tardif du Sud-ouest de Roumanie, *Anthropologie (Brno)* 28/1, 55–65.
- Boulestin, B. 1999: Approche taphonomique des restes humains. Le cas de Mésolithiques de la grotte des Perrats et le problème du cannibalisme en préhistoire récente européenne. *British Archaeological Reports International Series* 776. Oxford.
- Boulestin, B. – Coupey, A. S. 2015: *Cannibalism in the Linear Pottery Culture*. Oxford.
- Boulestin, B. – Henry-Gambier, D. 2012: Le crâne mésolithique de l'abri du Mannlefelsen I à Oberlurg (Haut-Rhin): étude des modifications osseuses, *British Archaeological Reports International Series* 2415, 77–88.
- Bowler, J. M. – Jones, R. – Allen, H. – Thorne, A. G. 1970: Pleistocene human remains from Australia: a living site and human cremation from Lake Mungo, Western New South Wales, *World Archaeology* 2:1, 39–60.
- Bramanti, B. et al. 2009: Genetic discontinuity between local hunter-gatherers and central Europe's first farmers, *Science* 326 (5949), 137–140.
- Brinch Petersen, E. 2006: Manipulation of the Mesolithic body. In: Piek, J. – Terberger, T. (eds.), *Frühe Spuren der Gewalt – Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns* 41, 43–50.
- Brinch Petersen, E. 2016: Afterlife in the Danish Mesolithic – the creation, use and discarding of „Loose Human Bones“. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 47–62.
- Brinker, U. et al. 2015: Multiple burials from the eastern Baltic Stone Age. In: 9th International Conference on the Mesolithic in Europe. Belgrad, 63–64.

- Brůžek, J. 2008: Současná česká paleodemografie: falešné naděje přílišného optimismu a reálný cíl, *Archeologické rozhledy* 60, 329–344.
- Brzobohatá, H. 2015a: Nemoci a ranhojiči. In: Květina, P. a kol., *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Praha, 435–439.
- Brzobohatá, H. 2015b: Genetický původ. In: Květina, P. a kol., *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Praha, 439–441.
- Bugajska, K. 2014: Obrządek pogrzebowy łowców-zbieraczy epoki kamienia w południowej Skandynavii i na Niżu Środkowoeuropejskim, *Przegląd Archeologiczny* 62, 5–69.
- Bugajska, K. – Gumiński, W. 2016: How many steps to heaven? Loose human bones and secondary burials at Dudka and Szczepanki, the Stone Age foragers' sites in Masuria, NE-Poland. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 511–544.
- Cauwe, N. 2001: Skeletons in Motion, Ancestors in Action: Early Mesolithic Collective Tombs in Southern Belgium, *Cambridge Archaeological Journal* 11:2, 147–163.
- Cauwe, N. 2005: Du cadavre à la relique: l'usage de l'os humain au Magdalénien. In: Dujardin, V. (ed.), *Industrie osseuse et parures du Solutrén au Magdalénien en Europe*, Actes de la table ronde sur le Paléolithique supérieur récent, Angoulême, 28–30 mars 2003, *Mémoire de la Société préhistorique française* 39, 353–368.
- Close, A. E. 1996: Plus ça change: The Pleistocene-Holocene Transition in northeast Africa. In: Straus, L. G. – Eriksen, B. V. – Erladson, J. M. – Yesner, D. R. (eds.), *Humans at the end of the Ice Age*. New York, 43–60.
- Conneler, Ch. 2006: Death. In: Conneler, Ch. – Warren, G. (eds.), *Mesolithic Britain and Ireland. New approaches*. Stroud, 139–164.
- Croucher, K. 2012: *Death and Dying in the Neolithic Near East*. Oxford.
- Courtaud, P. et al. 2016: The Mesolithic burial of Campu Stefanu (Corsica, France). In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 719–731.
- Čadík, J. 1920: O čarovné moci mrtvé hlavy. Plzeň.
- Černý, V. – Hofmanová, Z. – Květina, P. 2017: Synopse populační genetiky evropského pravěku, *Archeologické rozhledy* 69, 331–360.
- Danilenko, V. N. 1955: Vološskij epipaleolitičeskij mogil'nik, *Sovetskaja etnografija* 3, 55, 56–61.
- Davis, J. S. M. – Valla, F. R. 1978: Evidence for domestication of the dog 12,000 years ago in the Natufian of Israel, *Nature* 276, 608–610.
- Dolukhanov, P. 2008: The Mesolithic of European Russia, Belarus, and the Ukraine. In: Bailey, G. – Spikins, P. (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge, 280–301.
- Eliade, M. 1958: *Patterns in Comparative Religion*. London.
- Eriksen, B. V. – Andersen, H. Ch. H. 2016: Hammelev. An Early Mesolithic cremation grave from Southern Jutland, Denmark. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 73–80.
- Filip, J. 1966: *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 1(a–k). Prag.
- Fontana, F. et al. 2016: The Castelnovian burial of Mondeval de Sora (San Vito di Cadore, Belluno, Italy): evidence for changes in the social organisation of Late Mesolithic hunter-gatherers in north-eastern Italy. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 741–756.
- Galeta, P. – Sládek, M. – Sosna, D. – Brůžek, J. 2011: Modeling neolithic dispersal in Central Europe: demographic implications, *American Journal of Physical Anthropology* 146, 104–115.
- Gramsch, B. 2016: The Mesolithic burials of North-Eastern Germany – synopsis and new aspects. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 385–400.
- Gray Jones, A. 2017: Cremation and the Use of Fire in Mesolithic Mortuary Practices in North-West Europe. In: Cerezo-Román, J. I. – Wessman, A. – Williams, H. (eds.), *Cremation and the Archaeology of Death*. Oxford, 27–51.
- Grünberg, J. M. 2000: Mesolithische Bestattungen in Europa. Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde. I–II. *Internationale Archäologie* 40. Rahden.
- Grünberg, J. M. 2016: Mesolithic Burials – Rites, symbols and social organisation of early postglacial communities. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 13–24.
- Grünberg, J. M. – Gramsch, B. – Larsson, L. – Orschiedt, J. – Meller, H. eds. 2016: *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organisation of early postglacial communities*. International Conference Halle (Saale), Germany, 18th–21th September 2013. Band 1–2. Halle.
- Gumiński, W. – Bugajska, K. 2016: Exception as a rule. Unusual Mesolithic cemetery and other graves at Dudka and Szczepanki, Masuria, NE-Poland. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 465–510.
- Gummeson, S. – Hallgren, F. – Kjellström, A. 2018: Keep your head high: skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden, *Antiquity* 92, 74–90.
- Gummeson, S. – Molin, F. 2016: The Mesolithic cemetery at Strandvägen, Motala, in eastern central Sweden. In: Grünberg et al. (eds.) 2016, 145–159.
- Halík, T. 2002: *Co je bez chvění, není pevné*. Praha.

- Hallgren, F. – Fornander, E. 2016: Skulls on stakes and skulls in water. Mesolithic mortuary rituals in Kanaljorden, Motala, Sweden 7000 BP. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 161–174.
- Hellewell, E. – Milner, N. 2016: Analyses of the placement of disarticulated human remains in Stone Age shell middens in Europe. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 545–554.
- Holý, L. 1956: Pohřby na sídlišťích v Africe, *Archeologické rozhledy* 8, 236–250.
- Chatterton, R. 2006: Ritual. In: Conneller, Ch. – Warren, G. (eds.), *Mesolithic Britain and Ireland. New approaches.* Stroud, 101–120.
- Jaubert, J. et al. 2016: Early Neanderthal constructions deep in Bruniquel Cave in southwestern France, *Nature* 534, 111–127.
- Jensen, O. L. 2016: Double burials and cremations from the Late Mesolithic site of Nivå 10, Eastern Denmark. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 95–107.
- Jochim, M. A. 2008: The Mesolithic of the Upper Danube and Upper Rhine. In: Bailey, G. – Spikins, P. (eds.), *Mesolithic Europe.* Cambridge, 280–301.
- Jurkovičová, L. 2017: Analýza stop na lidské parietální kosti z Nízké Lešnice. In: Svoboda, J. (ed.) 2017, 107–108.
- Kandert, J. 1982: Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“, *Archeologické rozhledy* 34, 190–200.
- Karsten, P. – Knarrström, B. 2001: Tågerup – fifteen hundred years of Mesolithic occupation in Western Scania, Sweden: a preliminary view, *European Journal of Archaeology* 4/2, 165–174.
- Kozłowski, S. K. 1989: Nemrik 9, a PPN Site in Northern Iraq, *Paléorient* 15/1, 25–31.
- Kozłowski, S. K. – Sachse-Kozłowska, E. 1995: Maszycka Cave a Magdalenian site in southern Poland, *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz* 40, 115–204.
- Küssner, M. – Schunke, T. 2016: A Mesolithic cremation burial and a hazelnut roasting site in Coswig, Wittenberg District, Central Germany. In: Grünberg et al. (eds.) 2016, 345–357.
- Květina, P. a kol. 2015: *Minulost, kterou nikdo nezapsal.* Praha.
- Larsson, L. 1989: Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Skateholm, S. Sweden. In: Bonsall, C. (ed.), *The Mesolithic of Europe.* Edinburgh, 367–378.
- Larsson, L. ed. 1988: *The Skateholm project. I. Man and Environment.* Societatis Humanorum Litterarum Ludensis LXXIX. Lund.
- Larsson, L. 2016a: Some aspects of mortuary practises at the Late Mesolithic cemeteries at Skateholm, southernmost Sweden. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 175–184.
- Larsson, L. 2016b: Final comments. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 903–908.
- Larsson, L. – Meiklejohn, C. – Newell, R. R. 1981: Human skeletal material from the Mesolithic site Agerod I, HC Scania, southern Sweden, *Fornvännen* 76, 161–168.
- Lewis-Williams, D. – Pearce, D. 2005: *Inside the Neolithic Mind. Consciousness, Cosmos and the Realm of the Gods.* London. (Uvnitř neolitické mysli. Vědomí, vesmír a říše bohů. Praha 2008.)
- Little, A. – van Gijn, A. – Collins, T. – Cooney, G. – Elliot, B. – Gilhooly, B. – Charlton, S. – Warren, G. 2016: Stone dead: Uncovering Early Mesolithic Mortuary Rites, Hermitage, Ireland, *Cambridge Archaeological Journal* 27:2, 223–243.
- Louwe Kooijmans, L. – Hamburg, T. – Smits, L. 2016: Burial and non-burial at Late Mesolithic Hardinxveld (NL). In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 593–607.
- Matoušek, V. 2002: Bacín. Místo pravěkého pohřebního kultu v Českém krasu. In: Svoboda, J. (red.), *Prehistorické jeskyně. Katalogy, dokumenty a studie.* Brno.
- Meiklejohn, Ch. – Babb, J. – Hiebert, W. 2016: A chrono-geographic look at Mesolithic burials: an initial study. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 25–45.
- Meiklejohn, Ch. – Denston, B. 1987: The human skeletal material: inventory and initial interpretation. In: Mellars, P. – Andrews, M. V. (eds.), *Excavation on Oronsay. Prehistoric human ecology on a small island.* Edinburgh, 290–300.
- Meiklejohn, Ch. – Zvelebil, M. 1991: Health Status of European Populations at the Agricultural Transition and the Implications for Adoption of Farming. In: Bush, H. – Zvelebil, M. (eds.), *Health in Past Societies.* British Archaeological Reports International Series 567, 129–145.
- Montanari, M. 2003: *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě.* Praha.
- Müller-Karpe, H. 1969: *Handbuch der Vorgeschichte. 2. Band. Jungsteinzeit.* München.
- Munro, N. D. – Grosman, L. 2010: Early evidence (ca 12000 BP) for feasting at a burial cave in Israel, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, 15362–15366.
- Mussini, C. – Maureille, B. 2013: La gestion des morts au Paléolithique moyen: Réflexions sur les comportements des Néanderthaliens. In: Jaubert, J. – Fourment, N. – Depaepe, P. (eds.), *Ruptures, transitions et continuité en Préhistoire.* Paris, 133–141.

- Neruda, P. 2016: Čas neandertálců. Brno.
- Newell, R. R. – Constandse-Westermann, T. S. – Meiklejohn, C. 1979: The skeletal remains of Mesolithic man in Western Europe: an evaluative catalogue, *Journal of Human Evolution* 8:1, 1–225.
- Niekus, M. J. Th. – Ploegaert, P. H. J. I. – Zeiler, J. T. – Smits, L. 2016: A small Middle Mesolithic cemetery with cremation burials from Rotterdam, the Netherlands. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 569–592.
- Nilsson Stutz, L. 2015: Behind the mask of the shapeshifting dead. Preparation of the Mesolithic cadaver. In: 9th International Conference on the Mesolithic in Europe. Book of abstracts. Belgrade.
- Oestigaard, T. 2013: Cremations in culture and cosmology. In: Tarlow, S. – Nilsson Stutz, L. (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford, 497–509.
- Oliva, M. 2001: Mýtus masového hrobu z Předmostí u Přerova. K pohřebním zvyklostem moravského gravettienu, *Archeologické rozhledy* 53, 3–29.
- Oliva, M. 2016: Encyklopedie paleolitu a mezolitu českých zemí. Brno.
- Orschiedt, J. 1997: Der Nachweis einer Sekundärbestattung aus der Magdalénien der Brillenhöhle, Alb-Donau Kreis (Baden-Württemberg), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27, 193–206.
- Orschiedt, J. 2005: The head burials from Ofnet cave: an example of warlike conflict in the Mesolithic. In: Parker Pearson, M. – Thorpe, I. J. N. (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. British Archaeological Reports International Series 1374. Oxford, 67–73.
- Orschiedt, J. 2013: Bodies, bits and pieces: burials from the Magdalenian and Late Palaeolithic. In: Pastoors, A. – Auffermann, B. (eds.), *Pleistocene foragers: their culture and environment*, *Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums* 7, 117–132.
- Orschiedt, J. – Kind, C. J. 2016: Mesolithic human remains from Southern Germany. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 373–383.
- Oshibkina, S. V. 2016: Funeral rituals of the population of the Eastern Lake Onega region. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 793–808.
- Osztás, A. et al. 2016: Coalescent community at Alsónyék: the timings and duration of Lengyel burials and settlement, *Bericht Römisch-Germanischen Kommission* 94 (2013), 179–282.
- Parker Pearson, M. – Thorpe, I. J. N., 2005: *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. British Archaeological Reports International Series 1374. Oxford.
- Paolů, I. 2014: Společnost a lidé na neolitickém sídlišti Bylany. Praha.
- Perschke, R. 2013: Kopf und Körper – der „Schädelkult“ im vorderasiatischen Neolithikum. In: Müller-Scheessel, N. (ed.), „Irreguläre“ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...? Bonn, 95–110.
- Peter-Röcher, H. 2018: Kannibalismus in prähistorische Zeit, *Bayerische Archäologie*, H. 2, 18–27.
- Pettitt, P. 2011: *The Palaeolithic Origins of Human Burials*. London – New York.
- Peyroteo Stjerna, R. 2016a: Roots of death: origins of human burial and the research on Early Holocene mortuary practices in the Iberian peninsula. In: Grünberg J. M. et al. (eds.) 2016, 629–643.
- Peyroteo Stjerna, R. 2016b: On death in the Mesolithic or the mortuary practices of the last hunter-gatherers of the south-western Iberian peninsula, 7th–6th millennium BC. *Occasional Papers in Archaeology* 60. Uppsala.
- Piek, J. – Terberger, T. eds. 2006: Frühe Spuren der Gewalt-Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht, *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns* 41.
- Plonka, T. 2003: *The Portable Art of Mesolithic Europe*. Wrocław.
- Podborský, V. 2006: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno.
- Radovanović, I. 1999: „Neither person nor beast“ – dogs in the burial practice of the Iron Gates Mesolithic, *Documenta Praehistorica* 26, 71–88.
- Rettenbacher, C. – Tichy, R. 1994: Ein frühmesolithisches Kindergrab aus der Zigeunerhöhle in Elsbethen bei Salzburg, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 134, 625–642.
- Riel-Salvatore, J. – Gravel-Miguel, C. 2013: Upper Palaeolithic mortuary practices in Eurasia. In: Tarlow, S. – Nilsson Stutz, L. (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford, 303–346.
- Roksandić, M. 2000: Between foragers and farmers in the Iron Gates gorge: Physical anthropology perspective, *Documenta Praehistorica* 27, 1–100.
- Roksandić, M. 2004: Contextualizing the evidence of violent death in the Mesolithic. In: Roksandić, M. (ed.), *Violent interactions in the Mesolithic evidence: evidence and meaning*. British Archaeological Reports International Series 1237. Oxford, 53–74.
- Roksandić, M. ed. 2004: *Violent interactions in the Mesolithic evidence: evidence and meaning*. British Archaeological Reports International Series 1237. Oxford.
- Rozoy, J.-G. 1978: *Les derniers chasseurs: L'Épipaléolithique en France et en Belgique*. Essai de synthèse. Charleville.

- Řídký, J. 2015a: Dlouhá předovýchodní cesta. In: Květina, P. a kol., *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Praha, 313–319.
- Řídký, J. 2015b: Dvojitý pahorek Çatalhöyük. In: Květina, P. a kol., *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Praha, 337–330.
- Sázelová, S. – Trinkaus, E. – Prachařová, M. 2017: Prstní články lidské ruky z lokality Šídelník I. In: Svoboda, J. (ed.) 2017, 109–112.
- Schulding, R. 2009: Skeletal Evidence and Context of Violence in the European Mesolithic and Neolithic. In: Gowland, R. – Knüssel, Ch. (eds.), *Social Archaeology of Funerary Remains*. Oxford, 224–237.
- Schulding, R. J. 2016: Holes in the world: the use of caves for burial in the Mesolithic. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 555–568.
- Skaarup, J. – Grøn, O. 2004: Møllegaabet II. A submerged Mesolithic settlement in southern Denmark. *British Archaeological Reports International Series 1328*. Oxford.
- Sørensen, S. A. 2016: Loose human bones from Danish Mesolithic. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 63–72.
- Srejović, D. 1969: Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju. Beograd.
- Srejović, D. – Letica, Z. 1978: Vlasac. I–II. Beograd.
- Stoljar, A. D. 1959: Pervij Vasil'jevskij mogil'nik, *Archeologičeskij sbornik Ermitaža* 1, 78–165.
- Strauss, L. G. – González Morales, M. R. – Carretero, J. M. 2011: Lower Magdalenian secondary human burial in El Mirón Cave, Cantabria, Spain, *Antiquity* 85, 1151–1164.
- Sulgostowska, Z. 2006: Mesolithic mobility and contacts on areas of the Baltic Sea watershed, the Sudety, and Carpathian Mountains, *Journal of Anthropological Archaeology* 25, 193–203.
- Sulgostowska, Z. 2016: New data concerning Mesolithic burials in Polish territory. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 439–455.
- Svoboda, J. a kol. 2002: *Paleolit Moravy a Slezska*. 2. vyd. Brno.
- Svoboda, J. ed. 2016: *Dolní Věstonice II. Chronostratigraphy, Paleoethnology, Paleoanthropology*. Brno.
- Svoboda, J. ed. 2017: *Mezolit severních Čech II. Komplexní výzkum skalních převisů na Českolipsku a Děčínsku 2003–2015*. Brno.
- Svoboda, J. – van der Plicht, J. – Kuželka, V. 2002: New radiocarbon datings of human fossils from caves and rockshelters in Bohemia (Czech Republic): some new ¹⁴C dates, *Antiquity* 76, 957–962.
- Tarlow, S. – Nilsson Stutz, L. eds. 2013: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford.
- Telegin, D. J. 1961: Vasylivs'kij tretij nekropol v Nadporožji. *Archeologija (Kijev)* 13, 3–19.
- Teschler-Nicola, M. ed. 2006: *Early Modern Humans at the Moravian Gate. The Mladeč Caves and their Remains*. Wien – New York.
- Thorpe, I. J. N. 2005: The ancient origins of warfare and violence. In: Parker Pearson, M. – Thorpe, I. J. N. (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. *British Archaeological Reports International Series 1374*. Oxford, 1–18.
- Ullrich, H. – Gramsch, B. 2015: Menschliche Skelettreste und Schmuckzähne von mesolithischen Moorfundplatz Friesack in Brandenburg. In: *Pleistocene hunter-gatherers of Central and Eastern Europe. Papers in memory of Karel Valoch*. *Anthropologie* 53, 1–2, 315–327.
- Valdeyron, N. 2008: The Mesolithic in France. In: Bailey, G. – Spikins, P. (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge, 182–202.
- Valoch, K. 2001: Das Magdalénien in Mähren. 130 Jahre Forschung, *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz* 48, 103–159.
- Vencel, S. 1979: Počátky zbraní. K otázce poznatelnosti pravěké výzbroje, *Archeologické rozhledy* 31, 640–694.
- Vencel, S. 1984a: War and Warfare in Archaeology, *Journal of Anthropological Archaeology* 3, 116–132.
- Vencel, S. 1984b: Stopy zranění zbraněmi jako archeologický pramen poznání vojenství, *Archeologické rozhledy* 36, 445–451.
- Vencel, S. 1984c: Otázky poznání vojenství v archeologii. *Archeologické studijní materiály* 14. Praha.
- Vencel, S. 1986: The role of hunting-gathering populations in the transition to farming: a Central European perspective. In: Zvelebil, M. (ed.), *Hunters in transition*. Cambridge, 43–51.
- Vencel, S. 1990: K současnému stavu poznávání kamenných surovin mezolitu, *Archeologické rozhledy* 42, 233–245.
- Vencel, S. 1991: Interpretation des blessures causées par les armes à l'époque du Mésolithique, *L'Anthropologie* 95, 219–228.
- Vencel, S. 1996: Acorns as a food: again, *Památky archeologické* 87, 95–111.
- Vencel, S. 1999: Stone Age Warfare. In: Carman, J. – Harding, A. (eds.), *Ancient Warfare – Archaeological Perspectives*. Stroud, 57–72.

- Vencl, S. 2003: K otázce věrohodnosti archeologických map. In: Šmerda, L. – Vařeka, P. (eds.), Sedmdesát neustupných let. Praha – Plzeň, 257–271.
- Vencl, S. ed. – Fröhlich, J. – Horáček, I. – Michálek, J. – Pokorný, P. – Přichystal, A. 2006: Nejstarší osídlení jižních Čech. Paleolit a mesolit. Praha.
- Vencl, S. ed. 2013: The Prehistory of Bohemia 1. The Palaeolithic and Mesolithic. Praha.
- Vencl, S. 2016: Antropofagie jako jedna z forem pravěkého násilí, *Archeologie ve středních Čechách* 20, 555–572.
- Verlinde, A. D. – Newell, R. R. 2006: A Multi-Component Complex of Mesolithic Settlements with Late Mesolithic Grave Pits at Marienberg in Overijssel, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 22, Amersfort, 83–270.
- Wade, N. 2003: A course in behaviour and evolution, taught by chimps, *International Herald Tribune*, November 27, 10.
- Wallduck, R. – Bello, S. 2015: Manipulation of the dead during the Mesolithic-Neolithic period in Danube Gorges, Serbia: A reassessment of the burial data using taphonomic analysis. In: 9th Internat. Conference on the Mesolithic in Europe. Book of Abstracts. Belgrade, 50.
- Wendorf, F. 1968: Site 117: A Nubian Final Palaeolithic Graveyard near Jebel Sahaba, Sudan. In: Wendorf, F. (ed.), *The Prehistory of Nubia*, tome II. Dallas, 954–995.
- Willman, J. C. 2017: A description of the Mesolithic human dental remains from Šídelník I, Pod zubem, and Vysoká Lešnice. In: Svoboda, J. (ed.) 2017, 99–106.
- Zagorska, I. 2008: The use of ochre in Stone Age burials of the East Baltic. In: Fahlander, F. – Oestigaard, T. (eds.), *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. British Archaeological Reports International Series 1768. Oxford, 115–124.
- Zagorska, I. 2016: Mesolithic burial tradition in Latvia. In: Grünberg, J. M. et al. (eds.) 2016, 225–239.
- Zápotocká, M. 1998: Bylany – sídelní areál kultur s keramikou lineární a vypíchanou, pohřby na sídlišti a otázka existence pohřebiště. In: *Bylany Varia* 1. Praha, 147–167.
- Zeeb-Lanz, A. 2018: Kannibalismus in Herxheim? Kontroverse Betrachtungen zu einen faszinierenden Fundort der Jungsteinzeit, *Bayerische Archäologie*, H. 2, 28–37.

Burial behaviour from the perspective of the unpreserved or unfound

1. Introduction

Mortuary practices belong to ancient cultural traits which distinguish humans from the animal kingdom. Thus they belong to the basic, although spatio-temporally very polymorphous components of human behaviour. Evidence of burials, documented from the Middle Palaeolithic onwards, represents materialized traces of the existence of a belief in the afterlife which was already widespread among the Neanderthals. Archaeological funerary sources only record tiny fragments of past populations, deformed by a number of filters of both cultural and taphonomic nature, which requires a critical approach (Brůžek 2008, 334). The disproportion between the frequency of settlement and funerary sources should be understood as *negative symptoms* of incompleteness of both sets of sources which are also deformed by post-depositional processes. Burials on the surface have archaeologically survived as long as the dismantling of the structures was too demanding (pyramids, megalithic tombs, etc.) or in several extraordinary cases – when they were buried by accumulation processes or possibly by the rise in the water level. Burials in the ground are only incompletely preserved, from the viewpoint of their composition and quality (Fig. 1). The burial rite is characterized by two possible approaches to manipulation with dead bodies (Cauwe 2001, 161) – the static one (i.e. the primary deposition of the body in a grave without further interventions) or the dynamic one (secondarily – destroying the body's integrity through fire and tertiarily – through repeated manipulations with the remains). However, the occurrence of human remains does not necessarily represent evidence of funerary practices.

On the other hand, human remains displaying injuries (especially those in collective graves), in early times still caused by non-specialised tools/weapons, prove the existence of armed group violence – from the Late Palaeolithic, and more frequently from the Mesolithic, onwards (Vencl 1979; 1984a; b; c; 1986; 1991; 1999; see Chapter 5.2).

The interpretative possibilities of archaeological sources are widely augmented by studies of macro- and microdata, but apart from these, there is also the need to develop cultural-historical interpretations, consisting among others in the effort to supplement and explain the incompletely preserved material vestiges left behind by vanished communities through the relation of material remains to ethnohistorically documented archaic entities. In order to make these efforts successful, it is necessary to include the existence of the unpreserved into the interpretation of archaeological sources, which is manifested in the form of *negative symptoms*.

2. Burial behaviour in the Palaeolithic

The beginnings of recorded funerary behaviour date back to the Middle Palaeolithic (the period of the Lower Palaeolithic in Europe and Asia has only yielded rare finds of dislocated human bones which may, provided

they are accumulated in one place and skull bones are more frequent among them, indicate non-specified, perhaps even ritualized manipulation). The so far earliest known primary inhumation comes from the Tabún Cave in Israel and belongs to a woman who lived 100,000-120,000 years ago. However, most preserved Neanderthal burials date back to the earlier part of the last glacial, to more than 40,000 years ago, i.e. before the dominance of modern-type humans. There are about 500 fragmentarily preserved skeletal remains of Neanderthals from Europe, the Near East, Central Asia and Siberia but - also due to the intensity of post-depositional processes - these represent no more than 40 burials of adults, children and neonates which were deposited in excavated shallow pits (sometimes covered by small barrows which, however, only rarely survive - just in caves). They unambiguously prove that burial ceremonies took place at least in some of the local groups. The occurrence of a few burials on one site poses the question of the existence of burial grounds; and isolated finds of incomplete skeletons enable us to speculate about secondary interventions in graves (cf. *Pettitt 2011; Neruda 2016, 266 sq.; Oliva 2016, 27, 38* with literature). The cases of partly forensically proved cannibalism (e.g. *Vencl 2016a* with literature) can be interpreted both with reference to behaviour in emergency situations (so-called nutritive anthropophagy) and some forms of funerary ceremonies, associated with endocannibalism.

The burials represent the advent of an important information source for archaeology. The current state of knowledge about the origins of archaeological phenomena, in particular of the non-material components of life of vanished communities undetectable by archaeological means, tempt us to underestimate the level of advancement of past cultures which are, for the Palaeolithic period, basically reduced to technocomplexes. The limited mosaic of truncated sources, degraded through the process of archaeologization, thus creates a false impression of *secondary primitiveness*. Intact open-air situations have degraded due to post-depositional processes, sediments in entrance part of caves have been contaminated by activities of both humans and animals, so unchanged situations have only survived in exceptional cases, such as deep in caves, but even then, the surviving remains are limited and specific, such as in the Bruniquel Cave in southwest France (*Jaubert et al. 2016*), where in the cave's largest space, 336 m from the cave entrance, chopped stalagmites were found (the total length of the stalagmites is 112.4 m and the weight is ca. 2.2 tons of limestone). Their fragments demarcated the outlines of two circular structures with traces of 12 fires; apart from that, a fireplace was found and everything was preserved *in situ* by calcareous sinter. The find is dated to ca. 175,000 BC (Riss 2, MIS 6) and belongs to a period when Europe was only occupied by early Neanderthals. They had appropriated a deep karst space with the help of light shed by fire and created artificial annular structures of non-profane, probably ritual nature. This discovery proves that the thinking, or rather the culture of the creators of these installations was more complex than so far thought. The complexity and the volume of work shows that a coordinated group of people was present, who, after entering the cave with its rich karst decoration found themselves in an unknown material, homogenous and perfect, but completely lifeless environment which was apparently not created by humans but by other beings, most probably spirits. There are no traces of the economic activities of the Neanderthals inside the Bruniquel Cave: if they entered the cave with some tools, they took it away together with their torches, but with a *real experience of the other world, the world of spirits*. From the viewpoint of the economic existence, the Neanderthals' penetration into the underground world of the Bruniquel Cave is completely irrelevant, but we do not really know what that breathtaking discovery of the other world caused, whether such experiences participated in the existence of a belief in the afterlife, or how it influenced cosmological beliefs whose contents would probably explain the purpose of those activities in the Bruniquel Cave. Only then, the rarely preserved Neanderthal burials - due to archaeologization deprived of many substantial circumstances, including funerary ceremonies - would not seem to us just like complete or incomplete skeletons, either stretched or crouched in shallow pits.

Funerary sources from the *period of the Upper and Late Palaeolithic* in Eurasia have also been preserved rarely and incoherently in time and space - partly due to the effects of post-depositional processes (*Riel-Salvatore - Gravel-Miguel 2013, Table 17-1, 307-324*, only list 109 graves with 151 individuals from the chronological interval from 45,000 to 10,000 BC). Even relatively richer regions (to which Moravia also belongs) have not yielded more representative sets of burials.

More numerous anthropological sources are only available for the *Magdalenian*, where next to primary inhumation graves also secondary cremations and tertiary multi-phase burials occurred. According to data from the environment of archaic societies, multi-phase burials materialize the concepts of the universe consisting of several layers corresponding to the belief in several stages of the afterlife: that is why the living had to help the dead with transitions to the other phases of their posthumous existence. Tertiary burials in archaic societies are especially employed in the case of prominent personalities, as hierarchy was respected after death as well (cf. *Lewis-Williams - Pearce 2005, resp. 2008, 102*). A single bone of an ancestor or a prominent personality inserted into the grave of a recently deceased person was a sort of token enabling to join the spirits of ancestors in the afterlife (*Bugajska - Gumiński 2016, 544*).

In the Magdalenian, primary inhumation burials only represent about 3-5% of the recovered human remains (*Masset 2000; Orschiedt 2013*) and secondary and tertiary burials are so far only known in exceptional cases (charred bones of 3 individuals from Brillenhöhle: *Orschiedt 1997*, an early Magdalenian multi-phase burial of an adult individual in the strata inside the El Mirón Cave in Spain: *Strauss et al. 2011*). In contrast to this, more

than 300 settlements, scattered from the Iberian Peninsula to Poland (Cauwe 2001, 159; Bello et al. 2016, 12 with literature) have yielded sometimes quite numerous assemblages of loose, disarticulated human bones (with a dominant representation of fragmented skulls), often bearing cutting lines occurring after excarnation / removal of soft tissues/ which corresponds to the practices of tertiary burials but does not exclude other possible origins. The differing composition and degree of preservation of animal and human bones from Magdalenian settlements, which were exposed to similar taphonomic processes, sometimes indicates anthropophagy (cf. Maszycka Cave: Kozłowski – Sachse-Kozłowska 1995; Orschiedt 2013; Gough's Cave: Bello et al. 2016, 12 with literature; cf. Vencl 2016a, 559 with literature). In addition to this, several dozens human teeth and fragmented bones found in Magdalenian settlements bear traces of modifications so that they could be worn as ornaments, or, rather, as amulets, memorabilia or relics (Cauwe 2005), which may indicate the effort to integrate the dead into the world of the living. With regard to the rare occurrence of primary inhumations and cremations in comparison with the frequency of loose bones, multi-phase burials can be considered the main type of burial rite (Orschiedt 1997, 196; Cauwe 2001, 159 sq.). Therefore, the Magdalenian represents the earliest culture with demonstrable polyritual funerary behaviour.

The sporadic occurrences of cremation, documented from the close of the Upper Palaeolithic onwards, prove changes in the sphere of ritual concepts: the cremation rite connects the micro- and macrocosmos because fire reduces the human body into basic elements (Oestigaard 2013). The cremation prevents the bodies from decomposing, but similarly to tertiary / multi-phase burials of unburnt bodies, it ceases to respect the physical integrity of dead bodies. From the viewpoint of archaeology, it offers the possibility to easily transfer human remains from the place of death, which, to a certain degree, makes problematic the relationship between secondary and tertiary burials and nearby settlements. However, both these practices reduce the probability of preservation (because they permit shallow deposition of burials), as well as of the discovery, and thus decrease the conspicuousness or visibility of these forms of funerary sources. This decreases their frequency in the archaeological record (find of a skeleton would not be overlooked, not even by a non-professional, while cremation burial in a pit, if not accompanied by conspicuous grave goods, can be overlooked by a field specialist – not just because it is hidden among cremation graves from later periods). Even at the very well investigated Mesolithic cemetery of Dudka, infrequent intensively burnt bones occurred in pits or accumulations, which could have been traces of real graves, but were not safely identifiable at the time of the excavation (cf. Bugajska – Gumiński 2016, 542).

First evidence of cremation burials come, from the close of the Pleistocene, also from Australia (Bowler et al. 1970), which possibly reflects the convergent origin of cremations.

2.1. Burials at the close of the Palaeolithic and during the emergence of the Neolithic in the Levant

Only very few funerary remains have survived from the European Late Palaeolithic and only in some areas (for instance, in south Germany, human bones come from Dietfurt and Henauhof West (Jochim 2008, 217). That is why sources from the Near East, especially those from the contact zone between Europe and Asia, are extremely important for gaining a general idea about the development in Europe: the local Natufian (ca. 12,500-9,800 BC) and the subsequent Pre-Ceramic Neolithic A (PPNA 9,800-8,800 BC) show, along with a striking imbalance between settlement and funerary sources (Perschke 2013; Croucher 2012), also structural matches with the funerary practices of the European Mesolithic: e.g. the Kebara Cave in Israel provided evidence for Natufian cremations (Bar Yosef – Sillen 1993), the Hayonim Cave in Israel yielded Natufian primary inhumation burials as well as loose human bones; and in Early Natufian houses at Ain Mallaha in Israel, both individual and collective inhumation graves were found where the deceased were lying stretched or crouched but devoid of any grave goods; from the Late Natufian onwards, tertiary accumulations of disarticulated human bones occurred too, which corresponds to multi-phase funerary rituals. During the PPNA (when the earliest public architecture appeared in Israel or in Nevali Çori and Göbekli Tepe in Turkey, as well as stone anthropomorphic and zoomorphic sculptures), primary inhumation burials, burials of incomplete skeletal remains, burials of individual skulls, the first collective burials of skulls and headless skeletons (Jericho) occurred; and in Israeli funerary caves, secondary cremation graves and evidence for feasts were discovered (Munro – Grosman 2010). The inhabitants of PPNB multi-room houses built from adobe bricks (on some walls repeatedly decorated by paintings with ornamental as well as figural motifs, with mortar floors) on the eastern tell at Çatalhöyük in Turkey buried their dead under the floors regardless of age and gender, while the burials were transferred several times, and parts of skeletons, in particular skulls, were removed from them (sometimes even dug out from earlier buildings), and subsequently added to new burials (specifically honoured were skulls of bovids). Burying all inhabitants under the floors of houses indicates a belief in a uniform community of both the living and the dead.

In the Levant and Anatolia, there were found hundreds of individual skulls or their groupings, some of them coloured or with modelled faces : headless skeletons occurred there during the chronological interval from Natufian to PPNB (8,800-6,750 BC), isolated skulls from Natufian to PPNC, nests of skulls from PPNA to PPNB, modelled faces on skulls and coloured skulls only during PPNB (Perschke 2013, 99, Tab. 1; cf. Pavlí 2014, 9 sq.; Řídký 2015b). The continuous cultural development from Natufian to the Pre-Ceramic Neolithic is also independently confirmed by genetic relations between their bearers (Černý et al. 2017, 345 with literature).

3. Burials in the Mesolithic

In contrast to the Palaeolithic, the Mesolithic saw a significant quantitative and qualitative enrichment of the source material (thanks to a population boom and the preservation of organic materials). The sources available for studying Eurasian Mesolithic polyritual burials are characterized by a great variability (perhaps also because of its geographical span), richness of various funerary practices, manipulation with human remains, a wide range of burial types, and at the beginning, also the frequent use of caves and rock shelters, burials in water, etc. *The set of Mesolithic funerary sources represents the earliest quantitatively and qualitatively sufficient corpus of data of its kind in European prehistory. In spite of our current, fragmentary state of knowledge, it is still the only representative source of information about hunting-gathering communities in Europe and is therefore very important also for general understanding of fragmentary Palaeolithic funerary sources. Moreover, Mesolithic funerary practices also participated in the formation of the Neolithic funerary behaviour in Western and Northern Europe (and partly also in Asia) – everywhere where Neolithisation took place without any changes in the gene pool. Mesolithic burial practices show a non-accidental number of accordances with the funerary behaviour of the Late Palaeolithic Natufian culture and the subsequent phases of the pre-ceramic Neolithic in the Levant.*

In comparison with the frequency of Mesolithic settlement sites whose numbers in Europe are in the region of tens of thousands, funerary sources represent just a tiny fraction (Gramsch 2016, 392 estimates, based on ethnographic demographic data, that the recorded number of Mesolithic graves represents only 0.05 to 0.005% of the number of people living at that time). This striking unevenness and differences in maps showing Mesolithic settlement and funerary sources in Europe are especially caused by (1) the large frequency and resistance of both production waste and manufactured chipped stone industry on settlement sites, situated near to plough-soil and exposed to other post-depositional processes of anthropogenic or natural origin, (2) funerary behaviour of Mesolithic people who usually buried their dead just beneath the surface, but also the use of less conspicuous funerary practices, i.e. cremation and multi-phase burials connected with repeated manipulation with human remains re-introduced to settlement contexts, whose accompanying material is partly represented by the until recently overlooked category of loose human bones.

The Mesolithic represents the very first period of a more or less permanent occupation of most of Europe, including seasonal occupation of high mountain areas (e.g. Grünberg *et al.*, ed. 2016; Bailey – Spikins 2008 with literature): however, only 24 out of 50 European countries have provided evidence for burials – there are about 250 sites with more than 2,000 individuals. The distribution of burials is strikingly uneven: most of them can be found in coastal regions, close to lakes or large rivers, from the Iberian Peninsula through Scandinavia and Baltic regions to Russia; fewer burials are known from coastal countries and islands in the Mediterranean; the lower course of the Danube River links this region to an inland area on the banks of the Danube, in the gorge of the Iron Gates. The first Mesolithic graves were discovered in England as early as 1797 and numerous burials were found in Denmark and Portugal in the 19th century, however, a big increase in the amount of high-quality sources and knowledge about Mesolithic funerary practices only happened during the last third of the 20th century (Albrethsen – Brinch Petersen 1976; Larsson, ed. 1988; 1989; Borić 2002; Bonsall 2008 with literature). About two thirds of European sites were located in the open air (mostly in North European lowlands), the rest are known from caves and rock shelters (Schulting 2016).

From the anthropological viewpoint, Mesolithic populations are quite varied. Archaeogenetic analyses indicate a high degree of mobility and sometimes different genetic haplogroups occurred next to each other. Isotope analyses prove local differences in the exploitation of food resources of terrestrial and aquatic origin; stable isotope analyses suggest patrilocality. The skeletons bear signs of heavy loads in the case of men, work and diet-related tooth wear in both sexes, consequences of insufficient nutrition, osteoporosis, joint diseases, dental caries, injuries, and sometimes also infectious diseases (Grünberg 2016, 20 with literature). Palaeolithic and Mesolithic populations belonged to variants of the mtDNA U haplogroup, so they are clearly distinct from the bearers of the N1 and H haplogroups of the first farmers who spread throughout Europe but had originally come from Anatolia, the Aegean and Greece either across the continent through the Balkans into the inland of Europe, or by sailing and advancing by Mediterranean islands and coastland. In contrast to this, a continuous cultural and archaeogenetic development has been proved in the Levant, between the Late Palaeolithic Natufian and the Pre-Pottery and Pottery Neolithic, where a smooth transition from hunters to farmers and livestock keepers is confirmed by their genetic proximity (Černý *et al.* 2017, Fig. 4, 344 sq. with literature).

During the Mesolithic, individuals of both sexes and of all age groups were interred; primary burials of individuals prevail (81% according to Grünberg 2016, 14), especially in a position where they are stretched out on their backs but also in a typical Mesolithic way, in a seated position (Gumiński – Bugajska 2016, Fig. 14); and from the Early Mesolithic onwards, cremations occurred as well, which have been recorded in 13% of the sites (cf. Küssner – Schunke 2016, 353 sq. with literature). These are, however, often only discovered by chance (more reliable data about their frequency comes from thematically focused excavations: e.g. at the cemetery of Dudka, cremations make up almost half of the graves, but burnt bones were also found in pits or specific accumulations which were perhaps real graves but could not be identified, at the time of the excavation, because of considerable damage: Bugajska – Gumiński 2016, 542). The discovery of a single grave or a cemetery depends on the extent of excavations: that is why the frequency of Mesolithic cemeteries was certainly higher in reality than it seems to

be according to our today's knowledge. Most sites are mono-ritual and only contain inhumations, just over two dozens cemeteries contain exclusively cremations; bi-ritual sites make up just 8% and only 2% of the cemeteries (in Serbia and Poland) are of polyritual nature (*Grünberg 2016, 14*); but it is necessary to repeat once more that the mentioned percentages are true of their representations in archaeological sources: primary inhumation graves are certainly overrepresented (complete inhumation graves represent a category that almost cannot be overlooked, even by non-professionals), while pit cremation graves without grave goods can easily be overlooked. Detailed treatment of excavated areas by competent specialists, in places with preserved past surfaces (under accumulated soils in the floodplain, in depressions filled with sediments, in karst areas with non-arable terrain etc.) and at sites undamaged by younger anthropogenic activities, i.e. by ploughing or building, are necessary prerequisites for the identification of a polyritual site. It is likely that since the Mesolithic, the descendants might have regarded cemeteries as some kind of proof of claims to land where the bones of their ancestors rested (e.g. *Bonsall et al. 2002; Bugajska – Gumiński 2016, 544*).

An important trait is the use of Mesolithic cemeteries, from Portugal to Siberia, also for separate burials of animals, especially dogs (sometimes even richly equipped with grave goods), probably expressing their equality with human hunters.

Roughly half of Mesolithic graves in Europe did not contain any grave goods. Richly equipped graves of men, women and children are quite rare. Part of grave goods or personal belongings undoubtedly perished without a trace. The contents and designs of graves were influenced by the sex, age, and social standing of the deceased, but richly equipped graves of dogs and children prove that grave goods were not limited to personal belongings but that they also reflected cosmological or cultural meanings (at the cemetery of Dudka in Poland, apart from decorations, fossils, minerals, and pigments, there were also numerous remains of animals, birds, reptiles, and fish, however, not all of them belonged to hunted animals; some of them might have indicated the affiliation to a clan or totem, others may perhaps symbolically be linked to death, reincarnation, etc.: cf. *Gumiński – Bugajska 2016, 501*). More than half of European cemeteries have yielded bones of mammals, birds, amphibians, fish, and molluscs whose meanings are probably various (grave goods, remains of funeral feasts and ceremonies, trophies, amulets, symbols of affiliation to a clan or kindred, etc.), sometimes also traces of hearths, and rarely human and animal figurines, or possibly remains of structures (*Grünberg 2016, 19*). Noticeable indications of Mesolithic graves include the use of powdered pigments: in northern regions, it reaches up to 80% (*Zagorska 2008; 2016, 230*). In the south, powdered pigments only occurred in about 12% of the graves (*Arias 2016, 702*), but in the area of the Iron Gates, their use was quite frequent (*Bonsall 2008, 259*). In Finland, where skeletons do not survive, burials are distinguishable by their colour effect (*Ahola 2016*). Red is generally the colour of life and blood, its presence in burials probably indicates efforts to overcome death through magical means.

Tertiary (multi-phase) burials are quite characteristic of the Mesolithic. In the open landscape, they manifest themselves as variable complete and incomplete remains of several people, in the form of cremations or inhumations, in some places as burial caves and abris containing dozens of graves. Typical manifestations are the signs of repeated re-opening of graves, removing certain bones from primary graves and placing them subsequently in tertiary graves or settlement contexts. This points to efforts to maintain relationships between the living and the dead, and to venerate important members of the community. Tertiary graves (cf. *Gumiński – Bugajska 2016; Bugajska – Gumiński 2016*) show a high degree of variability: the remains of one or several individuals are usually complemented with parts of other bodies – sometimes a skull, but usually just a bone fragment, a cremation or its part, or even a bone of a dog. In the context of tertiary burials, the term 'individual' has a confusing double meaning: either the usual one in the sense of complete remains of one person, or just individual bones transferred to other graves: thus, the number of people interred in one cemetery is not identical with the number of deceased individuals. The number of individuals in tertiary graves may sometimes be higher than ten and still, it looks like a single, tightly packed cluster of bones in a small pit.

Primary inhumation burials of two or more (up to 11) persons testify about events associated with chronologically close deaths; the way of deposition of bodies in collective graves often reveals a close relationship between the deceased, not only in cases of mothers buried with their children. Rarely-surviving darker spots in inhumation graves may document the placement of the dead on biers, in coffins or perhaps even in boats (*Larsson 2016a, 178*), or possibly the construction of grave chambers (*Sulghostowska 2016, 450; Gummeson – Molin 2016, 157*); compact layouts of interred bodies are indicative of the fact that they were tightly wrapped in some kind of organic material (bark was recorded in Denmark, Poland and Lithuania: *Zagorska 2016, 230; Sulghostowska 2016, 450*), or perhaps that children's bodies were placed in a sack or a basket (*Gumiński – Bugajska 2016*).

From the early Mesolithic onwards, funerary caves with collective burials occurred (*Cauwe 2001* for southwest England and Belgium). The cemeteries on the islands of Tévéc (10 graves with 23 individuals) and Hoëdic (9 graves with 14 individuals) in Brittany consist of collective graves into which later burials were gradually added. Apart from this, individual graves with additional burials are also known from continental France (*Valdeyron 2008, 200*). Collective graves under abri were also found in Corsica (*Courtaud et al. 2016*) or in caves in Sicily (*Fontana et al. 2016, 749* with literature). In the enclave around the Iron Gates, collective graves in the form of mound-shaped accumulations of stones occurred from the early Mesolithic onwards (e.g., Padina: 12 burials under elongated heap of stones, c. 12 × 2 m, Lepenski Vir: single inhumation graves as well as disarticulated bones under heap of stones, early and late Mesolithic, cf. *Bonsall 2008, 258* with literature).

Burials in dwellings are rather rare in Europe (Sulgostowska 2006; Jensen 2016, Fig. 4, 98 sq.), with the exception of the area of the Iron Gates: at Lepenski Vir, there were 134 graves with 190 individuals, out of which 41 were neonates buried without grave goods in pits sunken into the mortar floor in the sacred, rear parts of 19 trapezoidal houses, so these were not building offerings: a two year old child was buried under a large stone with two sculptures on the sides (Borić–Stefanović 2004, 532 sq., Fig. 7; Borić et al. 2014 with literature). In the Levant, burials in houses occurred from the early Natufian to the Pre-Pottery Neolithic (e.g., 'Ain Malaha in Israel) and during Pre-Ceramic Neolithic (Çatalhöyük in Turkey, PPNB); child burials in houses can still be found in the Balkans and in the eastern Mediterranean during the Neolithic period (Borić–Stefanović 2004, 540 with literature).

The development in the Balkans is exceptionally well chronologically documented in the Iron Gates area: the earliest graves date back to the early Mesolithic – 9300–7500 cal. BC (primary burials with skeletons lying on their backs, crouched and sitting were found at Vlasac and Lepenski Vir: Bonsall 2008, 254; 12 burials from Padino covered with stones in the shape of cairns prove the existence of cemeteries). The region was densely populated during the late Mesolithic – 7300–6200 cal. BC: a complete repertoire of burial types comes from Vlasac – 6900–6300 cal BC (Srejović – Letica 1978; Borić – Stefanović 2004, Fig. 2), where primary inhumations lying on their backs, sides or sitting occurred, along with burials of foetuses and neonates, secondary cremations and tertiary partial burials (Borić et al. 2014, 11, 20–23); these are ca. 100 graves in total with 135 to 180 individuals, from foetuses to senile adults. More than 60 graves are known from Schela Cladovei (7100–6300 cal. BC); primary burials prevail but some of them lack skulls which were only removed after the decomposition of soft tissues; burials of skulls are recorded either individually or in small groups (Boroneanţ et al. 1999). The existence of cemeteries during this period is proved by collective graves (ca. 22 persons at Hajdučka Vodenica). The period of the Late Mesolithic – 6300–6000 cal. BC saw the interruption of these activities at most sites in the region, due to a sudden drop in temperature and humidification of the climate. At Lepenski Vir, trapezoidal houses with lime mortar floors were built, and burials inside houses or under them were found (just like in the Levant); richly decorated artefacts, sculptures carved from sandstone boulders and parts of animal corpses were discovered there as well. Analyses of most human bones reveal that the dependence on aquatic food resources then was even higher than during the later phase of the Mesolithic, but three individuals buried in the Mesolithic way, i.e. stretched on their backs, showed values which correspond to the diet of Neolithic people: the Mesolithic people of Lepenski Vir were aware of agriculture (Bonsall 2008, 274). According to ¹⁴C dates from Schela Cladovei, the late Mesolithic in the region ended at around 6,300 cal. BC; but the Starčevo occupation in the region only appeared during the Late Mesolithic, at around 6,000 cal BC.

Although the full spectrum of Mesolithic burial practices in Europe is also known from the Iberian Peninsula (Peyroteo Stjerna 2016a; b), the Netherlands (Louwe Kooijmans et al. 2016), and the Iron Gates (Wallduck – Bello 2015), regardless of their archetypes in the Natufian (Perschke 2013), the full range of burial practices in Central Europe is best documented by the well-preserved and carefully documented burials on the former islands of Dudka and Szczepanki in a defunct lake in the centre of the Masurian Lakeland in northeastern Poland (Gumiński – Bugajska 2016 with literature). Excellent field work, documentation approached in an analytical way, and the brilliant presentation and interpretation (Bugajska – Gumiński 2016) of the cemetery of Dudka (Trench VI) lead to the discovery of 18 graves with remains of 79 people and 4 dogs. The trenches located on the southern promontory of the island of Dudka yielded 1504 fragments of LHB, scattered with different intensity. Graves from both islands are of specific, variable forms, as there were *no firm ritual rules* in the local community, with respect to age or sex. The burials originate from different chronological segments of the Mesolithic and represent all burial categories which have so far not been documented in such diversity or quality anywhere else. The graves on the burial islands of Dudka and Szczepanki consisted of 54% inhumations and 46% cremations. The burials included all members of the (local) hunting community, including dogs (6.5%). The age of the deceased ranged from children younger than 1 year to senile adults older than 60 years. Finds from the graves include grave goods, personal belongings (stone and bone implements and less frequently also ornaments, pigments, fossils in 13 graves: Bugajska – Gumiński 2016, Fig. 45) as well as contents of the grave fills (chips, parts of animal bones as leftovers after a funeral feast?). A remarkably colourful component of the graves' contents consists of rich assemblages of remains of wildlife species hunted by the local community (see instructive graphs Fig. 46–49, presenting combinations and spatial relationship between 25 mammal and bird species; catfish and shark also have been identified). In the southern part of the cemetery of Dudka VI, graves with fish and deer bones were found, whereas the graves in the northern part did not contain any of these, but boar teeth and jaws, etc. The graves contained surprisingly many non-edible parts of skeletons (teeth, jaws, distal parts of wings, turtle shells, etc.), so these were apparently not food remains. Moreover, the frequency of representation of the individual animal species in the cemetery is different from their frequency in settlement contexts. The fact that every grave contains a unique combination of animal species and their attributes is considered by W. Gumiński as a reflection of the affiliation of the deceased to a clan/totem or individual indicators. Graves with high frequency of mammal and fish bones have been found in the central part of the Dudka VI cemetery, while graves containing bones only of 1–2 species were located on the periphery. The authors also consider the possibility that the grave goods in the form of certain mammal, bird and fish species could have had a symbolic meaning, linked to the issues of life or death (Gumiński – Bugajska 2016, 501).

4. Loose Human Bones

Loose Human Bones (LHB) represent a separate category in the repertoire of cultural and taphonomic processes. Their origin is heterogenous, for they arise through intentional and non-intentional manipulation with human remains. Many of them arose during the process of multi-phase burying, but some of them document the use and preservation of fragments, pendants and other artefacts made from human bones as protective amulets or memorabilia, while others prove anthropophagy and indicate the existence of other forms of violence; and yet another part of them arose due to post-depositional destruction of graves and unburied victims of epidemics, hunger, wars, accidents. LHB are significantly linked to burial practices, but they do not represent a separate category of burials. The coincidence of the occurrence of cemeteries and LHB in Denmark and Sweden (Sørensen 2016, 66, Fig. 2) confirms a significant but not universal contribution of cemeteries to the emergence of LHB. In the European Mesolithic, LHB occurred both on dry land (Rozoy 1978, 1115; Newell *et al.* 1979; Larson *et al.* 1981; Brinch Petersen 2016; Sørensen 2016; Gubiński – Bugajska 2016; Bugajska – Gumiński 2016, 530-532, Table 3 and Fig. 20) and in water (e.g. Hallgren – Fornander 2016; Gummesson – Molin 2016).

5. The discussion

In the conclusion, the author discusses the issue of disproportionate distribution of Mesolithic settlement and funerary sources (Chapter 5.1), manifestations of violence (Chapter 5.2), such as injuries from weapons (5.2.1: beginning with the early Holocene, the gradually growing amount of biomass enabled more permanent stays of communities which led to increasing demands for the exploitation of regional resources which in turn caused reasons for conflicts with neighbouring communities. In North Africa and in various parts of Eurasia, the earliest evidence for armed conflicts is available in the form of lethal injuries by arrows and striking weapons in skeletons from Late Palaeolithic (rarely) and more often in Mesolithic cemeteries, sometimes even discovered in collective graves (Vencl 1984a; b; c; 1991; 1999; Kozłowski 1989; Boroneanț – Nicolăescu-Plopșor 1990; Karsten – Knarrström 2001, 171; Bazaliijskiy – Savelyev 2003; Roksandić, ed. 2004; Orschiedt 2005; Piek –Terberger ed. 2006; Brinker *et al.* 2015, and others) and anthropophagy (5.2.2). He also recapitulates the skull cult (Chapter 5.3), and briefly deals with aesthetic expressions of the Mesolithic (Chapter 5.4: in this context, he believes that the style and professional perfection of sculptures as well as the concept of trapezoidal structures at the site of Lepenski Vir – including the technique of mortar floors – prove the presence of a foreign community expanding from the cultivated milieu of the late PPN, with a developed division of labour, which, however, culturally degenerated in the next generation due to its isolation).

(English by Jan Machula)

Fig. 1. Scheme of the relationship between the depth of deposition of basic types of prehistoric burials and their qualitative and quantitative reduction: A simulation of a prehistoric situation, B changes caused by ploughing and erosion, C state after the careful mechanical removal of soil, D after the preparation of the construction site on uneven ground or brownfield land. Symbols: 1 primary inhumation graves, 2 secondary cremation graves, 3 tertiary graves (arisen due to multi-phase manipulation with human remains). Drawing: B. Hřůzová.
